

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

С. МУТАЛЛИБОВ

ХІ АСР
ЎЗМА ЎДГОРЛИКЛАРИДА
ФЕ'Л КАТЕГОРИЯСИ

ТИЛ ТАРИХИГА ДОИР МАТЕРИАЛЛАР



ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

www.ziyouz.com kutubxonasi

ГОШКЕНТ-1989

СЎЗ БОШИ ЎРНИДА

Марксизм-ленинизм классиклари тилнинг жамиятда энг муҳим алоқа воситаси эканини, усиз жамият жамият бўла-олмаслигини курсатдилар. И. В. Сталин: „Жамиятнинг ту-ғилиши блан тил туғилади, жамиятнинг тараққийси блан тил тараққий қилади. Тил жамиятнинг ўлиши блан бирга улади“¹ дейди.

Тил „... кишилиқ жамиятида фикр олишувга имкон бе-ради“.² Тилга берилган бу қиймат, тилнинг асосини ташкил этучи лексикага ҳам, лексиканинг асосий бўлими бўлган фе’л категориясига ҳам оиддир. И. В. Сталин „... тилнинг грамматик қурилиши ва унинг асосий луғат фонди тилнинг негизи, тил хусусиятининг моҳиятидир“³ деб, сўзга юқори баҳо беради. „Тилдаги асосий масала унинг грамматик қу-рилишидан ва асосий луғат фондидан иборатдир“.⁴ Демак, лексика ўзининг тилда тутган мавқий ва функцияси жиҳа-тидан грамматик қурилиш блан тенг ва уша даражада аҳа-миятга эгадир. Ҳақиқатан, ҳарбир сўз жамият тараққийси ва жамиятдаги ижтимоий алоқа талаблари блан боғлиқ ва шундай талаб натижасида майдонга келади. Сўз ўзи юзага келган давр блан боғланади ва бу жиҳатдан сўз у давр тилининг тарихини, ҳатто жамият тарихини ўрганишга ҳам ёрдам беради.

Лексикада фе’л категорияси алоҳида ўрин тутади. У махсус сўз категорияси сифатида бир томондан тилда, лексикада алоҳида ўрин тутса, иккинчи томондан, грамматик қурилишда, гап тузилишида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган бобдир. Фе’л системаси грамматик қурилишда энг муҳим роль ўйновчи воситалардан бири бўлиши каби, ўзининг ҳархил форма ва категориялари, турли шакл ва функциялари, ўзига хос спе-

¹ И. Сталин, „Марксизм ва тилшунослик масалалари“, Тошкент, 1951 йил, 50 бет.

² Юқоридаги асар 51 бет

³ „ „ 58 бет

⁴ „ „ 63 бет

циффик оттенкалари билан морфологияда ҳам асосий ўрни тутади. Фе'л категорияси ўзининг ана шу грамматик ва морфологик хусусиятлари билан тил қурилишида ажралиб туради. Ўзбек тилининг бу муҳим категорияси жуда кам ўрганилгандир.

Туркий тилларнинг тарихига доир проф. С. Е. Малов, проф. Н. А. Баскаков, проф. А. К. Боровков, проф. К. К. Юдахин ва проф. В. В. Решетовларнинг бир қанча илмий асарлари бор. Бу соҳада уларнинг хизматлари катта. Лекин ўзбек тили тарихини ўрганиш йўлидаги бу текширув ишлари етарли эмас. Айниқса қадимги даврлар тилида фе'л масаласи жуда кам ишланган. Ҳолбуки, марксизм-ленинизм классиклари тилни тарихий томондан ўрганиш энг асосий масала деб та'лим берганлар. И. В. Сталин тилнинг асосий луғат фонди қадимийлигини, у узоқ даврларгача яшашга қобил эканини, у сўз составининг ривожланиб ўсишига база бўлиб хизмат қилишини, шу билан бирга унинг доимо ўзгариб, бойиб боришини кенг суратда аниқлаб берди. Бу кўрсатмадан дастлаб, луғат фондиди мукамал ва пухта ўрганиш учун тилни тарихий-қийёсий ўрганиш зарурлиги келиб чиқади.

Ҳақиқатда ҳам, ҳозирги тилимизда қўлланилаётган фе'л формалари аллақанча ўзгаришларни бошдан кечирган, улар фақат тилни тарихий жиҳатдан чуқур ўрганиш йўли билан аниқланади. Ф. Энгельс тилни унинг келиб чиқиши ва тадрижий тараққиётини систематик бир суратда кузатиб, ўрганиб бориш натижасидагина чуқур ва тўла ўрганиш мумкин дейди¹.

Ф. Энгельснинг бу та'лимоти, лексикага ва лексиканинг катта бўлими бўлган фе'лга ҳам тўла мосдир. Демак, фе'л формаларини ҳам, уларнинг келиб чиқишидан бошлаб ҳозиргача қандай тараққиётни бошдан кечирганини очиш йўли билан ўрганиш зарурдир.

Туркий тилларда фе'л масаласини XI аср ёзма ёдгорликлари асосида биринчи марта К. Броккельман ишлади.² Броккельман ўзининг 15 саҳифадан иборат бўлган кичик ҳажмли бу мақоласида Маҳмуд Кошғарийнинг XI асрдаги туркий тилларда ўтган замон, келаси замон фе'лларининг ясалиши ҳақида ва фе'лнинг буйруқ формаси ҳақида берган маълумотларини, ба'зибир сифатдош ва равишдош формалари ҳақида ёзганларининг таржимасини келтириш билан чекланган. Бу мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг XI аср тилидаги фе'л фор-

¹ Ф. Энгельс, Анти Дюринг, 1938, 264 бет.

² К. Броккельман, Darstellung des türkischen Verbalbaus, журнал „Keleti szemle XVIII“, 1919, Budapest, бет 29—44.

малари ҳақида айтганларини тўлиқ берилмаганидек, ўша замондаги фе'л формалари масаласи ҳақида авторнинг қараши ҳам кўрсатилмаган. Бу албатта ачинарлидир. Брокельманнинг қадимги ёзма ёдгорликлардаги фе'л масаласига доир асари кутилмаган даражада тор ва чекли бўлиб, бу ишда фе'лга доир кўпгина муҳим масалалар очиқ қолади.

Бизнинг бу ишимиз XI аср ёзма ёдгорликларига суяниб, ўша ёдгорликлар тилидаги фе'л категориясини бир қадар бўлса-да ёритишга бағишланади. Биз бу ишда Ўрта Осиё территориясида XI асрда яшаган кўпчилик туркий қабилаларнинг жонли тилида ва ўша замондаги адабий тилда қўлланилган фе'л формаларидан намуналар берилган ҳамда айрим қабилавий диалектлар ўртасидаги фарқларни кўрсатишга интиламиз.

Маълумки, ҳарқандай тил ҳодисасини тарихий жиҳатдан ўрганишнинг бирдан-бир илмий методи ўша давр қўл'ёзмаларига асосланиш ва у ёзма ёдгорликлар тили билан ҳозирги тилни қиёс этиб чиқиш ва шу асосда икки орадаги яқинлиқни, фарқ ва янгиликларни аниқлашдир. Биз бу ишда XI аср ёзма ёдгорликлари: — „Қутодқу билик“ ва „Девони луғоти турк“ номли асарларга асосландик. Бу асарлар бир тарафдан бизгача етиб келган ёдгорликларнинг энг эскилари бўлгани учун муҳим бўлса, иккинчидан, бу асарлар XI асрдаги жонли ва адабий тилнинг энг ишончли манба'лари сифатида ҳам муҳимдир. XI аср тилини ёритишда Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони луғоти турк“ номли асари алоҳида илмий қийматга эга. Проф. С. Е. Маловнинг фикрига қараганда, Маҳмуд Кошғарийнинг „Девони луғоти турк“ асарининг қиймати жуда каттадир. Бу ҳақда у шундай ёзади: „В. Томсеннинг „Қутодқу билик“ фонетикаси ҳақида ёзган мақоласи майдонга чиққандан кейин ва „Девони луғоти турк“ асари топиладан сўнг, В. В. Радловнинг транскрипциясидан бутунлай воз кечишга тўғри келади“¹.

Профессор С. Е. Малов Маҳмуд Кошғарийнинг бу асарига одил бир суратда шундай юксак баҳо берган. Дарҳақиқат, проф. С. Е. Маловнинг тўғри кўрсатганидек, XI аср тилини, ёзувини, ўша замон тилининг фонетикасини, морфологиясини, лексика ва бошқаларини текшириб аниқ фикр айтиш, тўғри хулосалар чиқаришга бу муҳим манба' зўр имконият беради. Бу ерда С. Е. Малов Радловнинг „Қутодқу билик“ка берган транскрипцияси принципида жиддий камчиликлар бор эканини ҳам очиб берган. Ҳақиқатан ҳам Радловнинг „Қутодқу билик“ка берган транскрипциясида

¹ Қаранг: С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, Москва—Ленинград, 1951 г., 299 бет.

катта камчиликлар бор. Туркшунослик соҳасида катта хизматлар қилган зўр олим Радловнинг бу хатолари тасодифий эмас. Унинг нуқсонлари, ҳаммадан аввал, қадимги ёзув, айниқса араб ёзувининг камчилиги натижасида келиб чиққан. „Девони луготи турк“ автори Маҳмуд Кошғарий араб ёзувининг туркий тилларда мавжуд бўлган бирқанча товушларни бераолмаслигини XI асрдаёқ ачинаиб ёзган ва шу билан бирга у ўз асарида у давр ёзувида етишмайдиган ҳарфлар учун диакритик белгилар ортириш йўли билан бу камчиликларни тўлдирishга интилган. Маҳмуд Кошғарий ёзади: „Араб ёзувида тилда мавжуд бирқанча товушларни ифодаловчи ҳарфлар етишмайди. Уларни бор ҳарфлар устига белгилар қўйиб ифодалаш керак“. („Девони луготи турк“, I т., 6 бет.)

Араб графикаси асосидаги алфавит жиддий камчиликларга эга экани маълум. Айниқса XI асарлардаги араб графикаси асосидаги ёзувда бирқанча фонемаларга махсус ҳарфлар олинмаган эди. Шунинг натижасида „Қутодқу билик“ автори Юсуф Хос Ҳожиб ўз даври тилидаги нозик хусусиятларни ўз асарида тула ва равшан бераолган эмас. Араб алифбесининг камчиликлари XI аср тилининг хусусиятларини тўғри акс эттирадиган транскрипцияни қўллашиш учун Радловга етарли имкон бермаган. Бу фактлар бир томондан тил тарихи кам ўрганилганини кўрсатса, иккинчи томондан бу соҳада қилинган ишларнинг бир қисми қониқарли эмаслигини ҳам кўрсатади; шунинг учун проф. А. К. Боровковнинг ўзбек тили тарихини ўрганиш ҳақида айтган қуйидаги сўзлари жуда тўғридир: „Ўзбек тили тарихи фани янги фандир. Бу янги фани Улуг Октябрь социалистик революциясидан кейин қайта туғилган ўзбек халқининг маданиятга қизиқиши ҳаёт саҳнасига келтириб чиқарди“.¹

Тил тарихи кам ўрганилган соҳадир. Академик В. В. Виноградов тил тарихи масаласи марксизм нуқтаи назаридан оз ўрганилгани ва уни ўрганиш ҳозирги куннинг актуал вазифаси эканини жуда тўғри кўрсатган.² Демак, тил тарихини марксизм-ленинизм фани нуқтаи назаридан кенг ва чуқур ўрганиш ҳозирги даврда тилшунослигимизнинг олдида турган ва сра ҳам кечиктириб бўлмайдиган вазифадир.

XI—XX асрлар мобайнида ўзбек тилида унинг ўз ички тараққий қовунларига мувофиқ анчагина ўзгариш ва ўсиш юзга келди.

¹ А. К. Боровков, Ценный источник для истории узбекского языка, „Известия Академии наук СССР“, Отделение литературы и языка, т. VIII, вып. 1, 1949, стр. 67.

² В. В. Виноградов, Вестник АН СССР, 1953, 114 бет.

Октябрь социалистик революциясидан сўнг ўзбек тили ҳар жиҳатдан яна ҳам ўсди, гуллади, бой тиллар даражасига етди, тилимизнинг лексикаси, айниқса, улуг рус тилининг таъсири натижасида кенг суратда бойиди, тилимиз бой илмий терминологияга эга бўлди. XI аср ёдгорликлари фе'л формалари билан ҳозирги тилимиздаги фе'л формалари орасидаги фарқ анча каттадир. Аммо шундай бўлса ҳам, у давр фе'л формалари билан ҳозирги тилимизнинг фе'л формалари асосан бир бўлиб, сўнгги давр фе'л формаларидаги ўзгариш ва ривожланиш ана шу олдинги фе'л формалари асосида юзага келганини кўрамиз. Буни XI аср ёдгорликлари устидаги кузатишларимиз равшан кўрсатади. Фе'л сўзларидаги ва фе'л системасидаги бу хил ўзгариш ва ўсиш тилнинг ички тараққиёт қонунарига мувофиқ эди. XI аср ёдгорликларида ишлатилган асосий фе'л сўзларининг бир қисми замонимизгача тўла етиб келган. Бир қисм фе'ллар тилнинг ички тараққиёт қонунарига мувофиқ архаик ҳолга кўчган. Фе'лларнинг айрим формалари фонетик ўзгаришлар билан, айримлари эса мазмуни ўзгарган ҳолда етиб келган.

XI аср ёзма ёдгорликларида учрайдиган тил фактлари ёлғиз XI асрнинг намунаси бўлмай, ундан ҳам қадимгироқ даврлар тилининг маҳсулидур. Бу жиҳатдан бу материаллар тилнинг янада қадимгироқ давр тарихини ўрганиш учун ҳам асос бўлиши мумкин. Бизнинг бу ишимиз филология факультетларида ўтиладиган ўзбек тили тарихи курси учун материал бўлур деган умиддамиз.

ФЕ'ЛЛАРДА ЎЗАК МАСАЛАСИ

XI аср ёзма ёдгорликларидаги тил фактлари, у асрлар тилида ҳам фе'л ясашда асос—бўйруқ фе'лнинг II шахс бирлик формаси эканини кўрсатади. Фе'лнинг ҳамма турлари, даражалари, майллари, фе'л замонлари ва фе'лнинг шахсга доир лексик ва грамматик хусусиятлари ана шу асос (бўйруқ фе'лнинг иккинчи шахс бирлиги) охирига турли қўшимчалар қўшиб ясалар эди. Масалан: *эк+ди, эк+ар, эк+миш, эк+кан, эк+са, эк+гай, эк+тир, эк+иш* ва бошқалар. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзди:

ثم اعلم ان مدار الافعال في هذه اللغة على الامر فكل حرف
استقر في الامر في الاصل يدور عليه حروف المعاني التي تدخل
غراض مختلفه انما تزداد على الامر¹

¹ Девони луготи турк, том I, 153 бет, матбаан Омира, 1333 йил.

Сумман' лам анна мадорал аф'оли фиҳозидиллуғати алаа амри, фа- кузду ҳарфен истақарра фил амри фаҳуваа аслу, ядуру алайҳи ҳуруфуа маониюллоти тадҳудулағрозен мухталифатен иннамо тузоду алаа амри.

Таржимаси:

(Бу тилда фе'л ясашда асос буйруқдир. Буйруқдаги ҳамма ҳарф- лар ўзакни ташкил этади. турли мақсадлар учун қўлланучи қўшим- чалар ўша ўзакка қўшилади. Ҳархил мазмунларни ифодадаш учун фе'лга ортитириладиган ясовчилар фақат буйруққа қўшиб ясалади.)

Буйруқ фе'лининг турли фе'л формаларини ясашдаги бу муҳим роли фе'л баҳсида ҳаммадан олдин буйруқ фе'ли хусусиятларини ҳартомонлама ўрганиш зарурлигини келти- риб чиқаради. Фе'лнинг II шахс бирлик формаси икки вази- фани: морфологик ва лексик вазифани ўтайди. Морфологик вазифасига кўра у ҳархил фе'л формаларини ясашга асос бўлади; лексик вазифага кўра эса, у буйруқ мазмунини бажар- ради. Кўпчилик қабилалар тилида *к-г* ундошлари билан бўл- ган ўзак ёки умуман қалин ўзакли фе'ллар охирига *қил- -гил* қўшилар эди; *к, г* ундошлари бўлган ўзак охирига ёки умуман юмшоқ сўзларда ўзак охирига *қил, -гил* ор- ттирилар эди. Натижада икки товушли ўзак тўрт товушли- га, уч товушли ўзак беш товушлига айланар эди. Бу ҳоди- сани Маҳмуд Кошғарий қуйидагича баён этган:

واكثر الترك تذكر بعد حرف الاصل في الامر اذا كان المأمور المخاطبوا
حدا الغين واللام في الكلمة القافية او المشبعة والقاف مع اللام
في الكلمة التي في آخرها غين والكاف مع اللام في الكلمة
الكه فيه او الركيكه فيدخل الامر حينئذ من الثنائي الى الرباعي
ومن الثلاثي الى الخماسي و من الرباعي الى السداسي.¹

„Ва аксаруттурки тазкуру ба'да ҳарфил асли фил амри изоконал ма'- муруа муҳотабу воҳидан алгайну валлому филкалиматил қофияти зил- мушбаати вазқофу ма'алломи филкалиматиллати фи охириҳа гаййун, вазқофу маалломи филкалиматил қофияти, авирракикати фаадҳудуа амру ҳивазизен минассуноа вазруубон ва минассулоси валаалҳумоси ва миавру- бон инассулоси“.

Таржимаси:

(Кўпчилик туркий қабилалар *к* ли ёки қалин ўзакли фе'лларнинг бирлик формасига (буйруқнинг бирлик формасига) *-гил* қўшадилар; *г* ли сўзларга *-қил* қўшадилар; *к* ли ёки юмшоқ фе'л ўзакарига (буйруқ

¹ Девони луғоти турк, том I, 53 бет.

фе'лининг бирлик формаси — *а*) қил қўшадилар¹. Бу ҳолатда фе'лининг икки ҳарфдан иборат бўлган буйруқ узаги тўрт ҳарфлига, уч ҳарфдан ўзак беш ҳарфлига, тўрт ҳарфдан ўзак олти ҳарфлига айланади.*)

Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзидан *-ғил* — *-ғил* қўшимчаларининг мазмунга дахли йўқ экани ҳам англашилади. „Девони луғоти турк“дан бошқа асарларда курсатилганича, бу қўшимча буйруқ мазмунини кучлатучилик вазифасини бажармайди. Демак, XI асрда *-ғил* *-ғил* қўшимчаларининг ма'но оттенкаси унутилар ҳолга келган. Буйруқ фе'лининг бўлишди ва бўлишсиз формасига қўшилиб, буйруқ мазмунини кучлатучи қўшимчани Маҳмуд Кошғарий *чи* қўшимчасидир, деб курсатади:

جى حرف بلحق فى اواخر الامروالنبى على معنى تاكيدا الامر
والنبى يقال منه كيدلى جى اى لتاتين بارماجى اى لاندھين²

„Чи ҳарфун юл ҳақу фи аохирис амри ваниҳйи ало ма'но та'кидил амри ваниҳйи юқолу минҳу „келчи“— ай лита'тияниа „бормачи“ ай ло „тазҳабаниа“.

Таржимаси:

(„Бўлишди ва бўлишсиз буйруқ фе'лининг ма'но оттенкасини кучайтиш учун буйруқ формалари охирига *-чи* орттирилади. *Кел-чи*— албатта кел, *борма -чи*— ҳеч борма демакдир*.)

П. М. Мелиоранскийнинг „Араб филолог о турецком языке“ номли асарида курсатилишича, буйруқ охирига қўшилучи *-ғил* — *-ғил* қўшимчасини буйруқ оттенкасини кучлатучи деб изоҳлаб, ёзган:

و قد يزاد باخره غين مكسورة ولام تاكيدا و تفويته لاصلا و
تبدل الغين كافا لتقارب التلفظ³

„Ва қад юзоду баохриҳи гайнуи максуратуи ва ломуи та'кидан ва тақвиятан ло аслан ва тубдалул гайну кофан литақорибит талаффузи“.

Таржимаси:

(„Ба'зан буйруқ мазмунини кучайтиш, пухталаш учун, унинг охирига аслида бўлмаган *ғил* қўшимчасини орттирилади. *г* блан *г* талаффузда бир-бирларига яқин бўлганлари учун *г* — *г* га алмаштирилади*.)

¹ „Девони луғоти турк“ ёзувида *к-г* фонемалари учун биргина ҳарф „ک“ ишлатилганидан, бундай ўзакка қўшилган *к*, *л*- *والكاف* (مع اللام) ни *-кал* гина эмас, *-ғил* деб ҳам фараз этиш керак.

² Девони луғоти турк, III т., 156 бет.

³ Қараг: П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, 39 бет.

Маҳмуд Кошғарий эса, бу қўшимчанинг қандай ма'но англатиши ҳақида ҳеч нарса демаган. Демак, Маҳмуд Кошғарий бу қўшимчанинг мазмувини аниқлайолмаган, шунинг учун у бу ҳақда хом фикр айтишдан сақланган бўлиши мумкин. Ҳақиқатда бу қўшимчанинг қандай ма'но англатиши масаласи етарли суратда ёритилмаган. П. М. Мелиоранскийда кўрсатилишича, „бу қўшимчанинг қайси ўринда -*гил*, қайси ўринда -*гил* тарзида қўлланиш сабабини аниқлаш масаласи билан „Тухфатулмулук“ — *تحفت الملوك* автори ҳам қизиққан. Чунончи:

قال صاحب كتاب تحفت الملوك سالت علماء الترك لمخصوصا موضعا
من الامر بالغين واللام في آخره وموضعا بالكاف واللام فلم يجيبوا
بشي¹

„Қола соҳибу китоби „Тухфатулмулук“ саалту уламоат-турки лима хассу мавзиан минал амри билғайни валломи фи охириҳи ва мавзиан бил кофи валломи фалам жибу бишайэн“.

Таржимаси:

(„Тухфатулмулук“ китобининг автори айтади: буйруқ охирига қерда *гил*, қерда-*гил* орттириш масаласи нега қат'ий эмас, деб турк тили олимларидан сўраган эдим, улар бирор нарса деб жавоб бермадилар.“)

Демак, бу хусусиятни у давр тилшунослари ҳам аниқлайолмаганлар. Маҳмуд Кошғарий эса, бу қўшимчанинг икки хил талаффуз этилишини диссимилляция ҳодисаси билан юзга келган деб изоҳлаган.

Буйруқ—сўзловчи иш-ҳаракатнинг бирор киши (I шахс, II шахс, III шахс) бажариши ёки бажармаслигини буюришини, сўрашини англатади. Буйруқ ўзининг асосий мазмуни, йўналиши жиҳатдан учга айрилади ва айрим-айрим уч формада ифодаланади: I шахс буйруқ формаси, II шахс буйруқ формаси, III шахс буйруқ формаси. Ишнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги ҳақида сўзловчининг буйруғи ҳаммадан олдин унинг ўз қаршисидаги шахсга (тингловчига) та'сир этади. Шунинг учун ҳам буйруқда асос II шахс (тингловчи) формасидир. -*қил*, -*гил*, -*гил* қўшимчаси буйруқнинг фақат II шахс формасига қўшилиши ҳам, у форманинг асосли эканлигидан келгандир. II шахс буйруқ формаси ўзининг туб ва ясамалик хусусиятига кўра жуда кўп формаларга эгадир. Лекин ҳамма формаларнинг ясалыш асоси бирдир. Маҳмуд Кошғарий шундай та'рифлайди:

¹ П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, 40-бет.

والامرئنه برای اذهب وللجمع بر ینکلار ای ازهبوا واما النهی له قیاس واحد وهو ان یزاد علی صیغت الامر المیم والانی فی جمیع اللغات بیانہ یقال برما ای لا تذہب ترما ای لانقم و فی الجمع بر منکلار ای لانذہبوا ترمانکلار ای لانقوموا ویقال فی الامر التثانی تب ال برما سون ای الایذہب کلما سون ای لایات¹

Вал амру минху бор ай изъаб ва дилжамин боринглаар ай изъабу ва амманнаху лаху қиесун вохилун ва хува ан юзода ало сийгатна амри алмиву вал алифу фи жаминлауғоти, баёнуху юқолу „борма“ ай дотаъдаб турма „ай дотакум ва филжами“ борманглаар „ай ло тазхабу „турманглаар“ ай дотакуму ва юқолу фил амри тонби „ул бормосун“ ай аннаху ло язхабу „келмасун“ ай ло я’ти

Таржимаси:

(„Бормоқ“ фе’лининг II шахс бирлик буйруғи—бор, кўплиги—боринглаар. Буйруқнинг бўлишсиз формасида ҳамма лугатларда² қонда бирдир, я’ни буйруқ охирига -ма орттиришдир.

Масалани: бормоқ, келмоқ фе’лларининг бўлишсиз бирлиги—борма, келма, бўлишсиз кўплиги—борманглаар, турманглаар, III шахс бўлишсиз формаси бирлиги—бормасун, келмасундир*.)

Кўрнадик, XI аср тилида буйруқ фе’лининг III шахс бирлик формасининг аффикси ҳозирги тилимиздаги каби син. Лекин Навоий асарларида III шахс буйруқ формаси вазифасида асосан шу „син“, аффикси қўлланган, шу блан бирга, -дик, дук аффикслари ҳам ишлатилган:

Кимки кўнглин истамас ғамсин, тилини асрадик³. („Кимки ўз кўнглининг ғамгин бўлишини истамаса, тилини тийсин“).

„Асрадик ҳифзида доим ани“⁴. („Уни доимо ўз паноҳида сақласин“).

„Мунда турдик, бир миқдор мулоҳаза қилоли“⁵. („Бунда туратурсин, бир ўйлаб кўрайлик“).

Бу мисолларда берилган асрадик, турдик буйруқ фе’ллари III шахс бирлик формаси асрасин, турсин ма’ноларидадир. Навоий асарларида учрайдиган бу „дик“ формаси диққатга сазовор бўлиб, унинг сабаблари ҳали етарли ўрганилмаган. XI асрдаги қабилалар тилида, я’ни диалектларда буйруқ фе’ли формасида фарқ йўқ даражада оз эди. Фақат ўғуз ва қипчоқлар буйруқ фе’лининг кўплик формасини айтганда лар суффиксини тушириб гапирганлар.

¹ Девони луготи турк, II т., 53 бет.

² Лугатларда—тилларда деган ма’нодадир.

³ Навоий, Чор девон.

⁴ Навоий, Соқийнома.

⁵ Навоий, Муншоот.

واما العزبة و قبحاق تقول برای اذهب للواحد برك ای اذ
هبوا للجمع و تسقط منه علامة الجمع و هولاء.¹

*Ва аммагуззийяту ва қипчоқу тақулу „бор“ ай изҳаб дилвоҳиди „борин“, ай изҳабу дилжам’и ва тасқуту мишқу аломатулжам’и ва ҳува „лар“.

Таржимаси:

(„Аммо ўғуз ва қипчоқлар буйруқнинг бирлик формаси учун—бор, кўплик формаси учун—борин дейдилар, кўплик қўшимчаси „лар“ни тушириб қолдирадилар“.)

Маҳмуд Кошғарийнинг бу та’рифидан унинг буйруқ фе’лининг I шахс формалари ҳақида гап юритмеганлиги кўринади. Ҳолбуки, буйруқ фе’лининг I шахс формаси XI аср ёзма ёдгорликларида кўп учрайди.

Бу форма ўзакнинг охирига асосан *ойин* қўшиб ясалди:

Ўзум бир юзини кўройин ани.²
Ангар мен боройин ё келсун менга.³
Киройин ангар мен яна сўзлайин.⁴
Яна уқтуройин Ййликка⁵ бу сўз.⁶
Қоюба турар, бир кўройин они.⁷

Ба’зан, буйруқ фе’лининг I шахс бўлишли бирлик формаси, охири *e*, *и* уйилари блан тугаган ўзакларга *йин* қўшиб ясалар эди:

Оғийин яна Ййлик айтса⁸ мени⁹.
(Ул Ййлик мени чақарса чиқайин)
Битийин хат анча, ай билка, тетик¹⁰.
Эй олим, доно, тетик! Агар керак бўлса, хат ёзайин.)

¹ Девони луғоти турк*, II том, 38 бет.

² Қутодқу биллик, 418-бет. Дав қутодқу биллик W. Radloff 1910.

³ " " 419 "

⁴ " " 425 "

⁵ „Девони луғоти турк“ да жўналиш келишиги қўшимчаси арабча *كا قا* блан берилган *غا* формаси учрамайди. *كا قا* ин урни блан *قا, ка, га* тарзида ўқиш тўғри бўлади. Жўналиш келишиги қўшимчасининг *ға* варианти сўнгги ҳодиса бўлса керак.

⁶ „Қудотқу биллик“, 251 бет.

⁷ " " 257 "

⁸ Айтмоқ—„Девони луғоти турк“ да „сўрамоқ“ ма’носиде изохланган.

⁹ „Қутодқу биллик“, 419-бет.

¹⁰ " " 518 "

Буйруқ фе'лининг I шахс формаси узакка ай қушиш йўли блан ҳам ясалади: *Уз удта келай теди бу сўз кони.*¹

(Бу сўзнинг устаси у вақтда келай деди).

Аммо бу ҳодиса жуда сийрак учрайди. Буйруққа ойи ясовчисини қушиб, буйруқ фе'лининг I шахс формасини ясаши бир ердагина якки сўзда учратдик: *Укузтак оқойи, кунитак тугойи.* (Дар'ёдай оқайин, қуюндай кўринайин).

Буйруқ фе'лининг I шахс кўплик формаси узакка -лим ёки -алим аффикси қушиш блан ясалади:

Тонг ота от йўрталим,
Будраж² қонин ирталим³ (иситайлик)
Туви блан кўчалим,
Ямар сувин кечалим,
Торинг сувин⁴ ичалим?⁵
*Қудолим бир анча синолим они.*⁶
*Юригил киралим менга ай сўзунг.*⁷

Буйруқ фе'лининг I шахс кўплик формаси ба'зан узак охирига -ли, -али қушиб ясалган ҳолда ҳам учрайди:

Бороли демактин один [бошқа] *йўқ сўзум*⁸.

Фақат бир ердагина I шахс кўплик мазмунида йим, ойим формаси қўлланган:

*Идимдин бу узрум қилойим яна*⁹.

¹ Қутодқу биллик² 207-бет.

² Будраж ёки Бакобудраж—ябоқу қабиласининг бошлиғи.

³ Девони луготи турк, III т. 263 бет.

⁴ XI аср тилида диққатга лойиқ бир масала—тушум келишиги масаласидир. Тушум келишиги у давр тилида ии, ии, уи, ии, е, уи қўшимчалари орқали ифодаланган. Масалан *Тори сувин ичалим*⁶ мисранда „сувини“ ўрнида „сувин“ қўлланган. *Байт оти бирди сўзуг бошладим*⁶ мисранда сўз+уи сўзида уи орқали ифодаланган. *Адаш тутти анда бир отлиг кишиг* мисранда ии орқали ифодаланган (киши+и). *Эгилмаз кишини эгар бу кумуш*⁶ мисранда тушум келишиги „ни“ орқали ифодаланган. Тушум келишиги қўшимчаси ба'зан тушириб қолдирилади: *Тили очса ма'ни сўзи белгулук*⁶ мисранда „тилини“ бўлиши керак эди. Маҳмуд Кошғарий тушум келишиги қўшимчаларининг бундай ҳархиз формаларда ишлатилишининг сабаблари ҳақида ва бу хусусиятлар қайси қабилалар тилига хос эканлиги ҳақида ҳечқандай изоҳ бермаган. Ҳолбуки, Маҳмуд Кошғарий XI аср тилидаги ҳарқандай майда хусусият ҳақида изоҳ беради, унинг қайси қабилла тилига оидлигини кўрсатади. Фикримизча, тушум келишиги масаласини Маҳмуд Кошғарий синтактик хусусият ҳисоблаб, буни ўзининг Туркий тилларнинг наҳв дурдалари *كتاب جواهر نحو الترك* исми асаринда изоҳлаган бўлса керак. Афсуски, бу қийматли асар бизгача етиб келмаган.

⁵ Девони луготи турк, II т., 5 бет.

⁶ Қутодқу биллик² 255 бет.

⁷ 418

⁸ Қутодқу биллик² 422 бет.

⁹ 300 бет.

XI аср ўзбек тилида буйруқ фе'лининг II шахс формаси тузилиш жиҳатдан бир бўғинли, икки бўғинли, уч бўғинли ва кўп бўғинли формаларда учрайди. Масалан: *е, ю,¹ ол, бер, ўгран, қатиглан* ва бошқалар. Уларни қуйидагича группалаш мумкин:

а) биргина унлидан иборат бўлган буйруқлар: *е (овқат е), ю (кир юв)* ва бошқалар;

б) бошда унли, охирда ундош—2 товушдан иборат бўлган буйруқлар: *ол, оч, ич, уч* ва бошқалар;

в) бошда ва охирда ундош, ўртада унли блан келган уч товушдан иборат бўлган буйруқлар: *бор, кез, топ, куч* ва бошқалар;

г) икки унли ва икки ундошдан иборат бўлган икки бўғинли буйруқлар: *учур, югур, едир, ичир, ўқит, орит* ва бошқалар;

д) икки унли, уч ундошдан иборат бўлган икки бўғинли буйруқлар: *ўграт, эмлат, ундир* ва бошқалар;

е) икки унли, тўрт ундошдан иборат бўлган икки бўғинли буйруқлар: *сўзлат, келтир, кўрсун* ва бошқалар.

XI аср тилида фе'лининг буйруқ формалари юқоридагилар блангина чекланмайди, буйруқ фе'ли яна кўп хил формаларга эгадир. Маҳмуд Қошғарий ўзи тўплаган жуда бой материалларга асосланиб, энг кам товушли буйруқлар бир товушли, энг кўпи етти товушли буйруқлар деб ёзади.

XI аср қўл ёзмаларидан келтирилган юқоридаги мисолларнинг ўзи ҳам XI аср ўзбек тилидаги буйруқ фе'ли формасини иккига айиришга имкон беради:

1) *туб буйруқ*, я'ни ҳечқандай қўшимча қўшилмаган туб ўзак ҳолдаги буйруқ фе'ли: *ол, е, ёз, ўқи* каби;

2) *ясама буйруқ*. Ясама буйруқнинг ўзи ҳам бирнеча хилдир. Чунончи: а) туб буйруққа қўшимча қўшиб ясалган буйруқ фе'ллари: *уч+ур, кул+дур* ва бошқалар; б) от туркумидаги сўзларга қўшимчалар қўшиб ясалган буйруқ фе'ллари: *иш+ла, сўз+ла, ут+а, оқ+ар, ўнг-лан* ва бошқалар; в) ясама буйруқларга қўшимчалар қўшиб ясалган буйруқ фе'ллари: *уч+ур+тир, сўз+ла+т, иш+ла+т+тир* ва бошқалар; г) сўз бириктириш йўли блан ясалган қўшма буйруқ фе'ллари: *йироқ тур, сабр қил* ва бошқалар. Чунончи:

Сен андин йироқ тур, тила эзгулар².

(Сен ундан узоқ бўл, яхшиликни кўзла.)

Ава кирма ишга сабр қил, сорик³.

(Бир ишни қилишда шошилма, сабр қил.)

¹ ю—*юв*, ювгин.

² Қутодду биллик, 206 бет.

³ . . . 493 .

Сўнгги мисра'даги *ава кирма*—шошилма, ҳовлиқма, шоши-
лиш блви иш қилма, ма'носидаги қўшма буйруқдир.

Яна:

Буларни билаол, очикма, сучук¹.

Боқакўр мен аймиш бу сўзлар тоба.²

Бератур уларга егу-ичку ош³.

Билик ардам ўгран⁴, оғир тут ани,

Тилин ўйнамагил, кудозгил сўзунг⁵.

Севинч кимга бўлса ўзунг *севинабер⁶.*

Қизил менгзини сен *сариг қилмагил⁷.*

Тилин яхши сўзла, *очик тут юзунг⁸.*

Тиши кўрма, ма'ни *боқакўр ичи⁹.*

XI аср ёзма ёдгорликларида ўша аср ўзбек тилидаги қўшма буйруқларнинг булардан бошқа турларига мисоллар жуда кўп. Булар, XI аср ўзбек тилида қўшма буйруқлар кенг қўлланилишидан ва улар ҳархил фе'л даражалари, лексик ва морфологик жиҳатдан янги-янги ифодалар учун ишлатилишидан дарак беради.

Буйруқ фе'ллари ба'зан шахс олмошини қўшиб, ба'зан қўшмасдан ишлатилади:

Ўзум бир юзини кўройин анинг

Ангар мен боройин, ё келсун менга,

Боройин ангар мен яна сўзлайин,

Ўсал бўлма, сақлан, қомуг ишда сен¹⁰.

Демак, юқоридаги буйруқ фе'лларида шахс олмоши ҳам қўшилиб келган. Биринчи мисра'да ўзум сўзи қўлланган бўлса, иккинчи ва учинчи мисра'ларда тўғридан-тўғри мен сўзининг ўзи қўлланилган. Лекин уни ҳарвақт эмас, ба'зан қўлланилади.

Чунончи:

¹ Қутодқу биланк, 356 бет.

² " " " 356 бет.

³ " " " 368 бет.

⁴ Ҳозирги давр ўзбек тилида „ўгран“ тарзида қўлланилаётган сўз XI аср ёзма ёдгорликларида „ўгран“ формасида учрайди: „ўгран“ формаси шу „ўгран“ дан метатеза сифатида ўзгарган формадир.

⁵ Қутодқу биланк, 362 бет.

⁶ " " " 383 " "

⁷ " " " 376 " "

⁸ " " " 290 " "

¹⁰ " " " 257 бет.

Бунда „оғийин“ сўзидан „мен“ тушган. Шахс олмошлари кўпинча, айниқса кўплик формаларда туширилади. Масалан:

Туила² била кўчалим,
Ямар сувин кечалим,
Тарингук сувин ичалим.³

Бу парчадаги фе'ллар ҳам шахс олмошсиз қўлланилган. Буйруқ фе'ли ба'зан тилак ма'носида, ба'зан таклиф, маслаҳат ма'носида ва ба'зан илтимос ма'ноларида ишлатилганлиги кўрилади:

¹) „Оғмоқ“ фе'ли ҳозир кўпчилик шеваларимизда йиқилмоқ, мойил бўлмоқ ма'носида. Хоразмда эса, „оқмоқ“ ма'носида қўлланилади. XI аср тилида эса, „оғмоқ“ фе'ли „унамоқ, юқориламоқ“ ма'носида ҳам қўлланилган. Масалан *„Кунда иши юксабон юқор оғар“* („Қутодку билик“, 321-бет) мисрада кўтариламоқ, юқориламоқ ма'носидадир. Бу мисрада қўлланилган „юксабон“ равишдош формаси „Девони луғоти туркда“ икки ердагина учратилди, 1—юқоридаги мисрада (I т. 269 бетда) 2—кизибон. (кийибон) (III—т. 116 бетда). Ҳар икки ерда ҳам анча эскироқ ше'р парчаларида учради, ҳамда кам учради, бу форма XI асрда арханк ҳолга келганми деган гумонни келтириб чиқаради. Бу форма Навоий асарларида жуда кўп қўлланилиши уни чуқурроқ ўрганиш зарурлигини англатади.

²) „Туила“ сўзидаги „ла“ биргалик келишиги функциясида қўлланилган боғловчидир. Бу боғловчи „бирла“ вариантларининг биридир. „Ла“ варианты уларга нисбатан камроқ қўлланилар эди. Буни кўпинча мақоллардагина учратилади. Масалан:

³ *تلايرب كوندوز سۇنور كچكدا ادلاب الغارو سۇنور.*

Туила юриб кундуз севинур. Кичикда удланиб уағазу севинур (Девони луғоти турк. т. III—62 бет). Бу мақолада „туила“ сўзидаги „ла“ боғловчиси каби. XI аср тилида биргалик боғловчиси асосан *билан, била, бирла* шакллари орқали ифодаланган: *Билик бирла ёзилур қомуғ терс тузун.*

Билишти, кўришти кишилар била.

Билк билан этилур қомуғ турлук иш каби.

Биргалик функцияси ба'зан *ун, ин* боғловчилари орқали ҳам ифодаланган.

Тилин ўйнамагил кудозгил сўзунг
Тунун кундузини бўа очигил қобуг.

мисра'ларидаги *ин, ун* боғловчилари биргалик функциясида қўлланилган. Боғловчиларининг бу варианты ҳозирги ўзбек тилида жуда кам учрайди. *„Улар ёзин, қишин шу ерда яшар эдилар“* каби гаплардагина учрайди. Биргалик келишиги XI аср тилида ора-сирра-ан шаклида ҳам учрайди: *Яна кўпти эртан ишик бошлади* мисрада „эртан“ сўзидаги „ан“ биргалик боғловчисидир.

³ Девони луғоти турк, III т., 119 бет.

Қудолим¹ бир онча, синолим они².

Бу мисра'даги қудолим, синолим (буйруқ фе'лининг I шахс кўплиги) тилак, маслаҳат ма'носида қўлланган.

Қорду [сувдаги муз парчаси] ни инжу соғинманг,
Булмадук нанг [йўқ нарса]га севинманг.

мисра'ларидаги соғинманг („ҳисобламанг“) ва севинманг фе'ллари буйруқ фе'лининг II шахс кўплиги бўлиб, таклиф, маслаҳат мазмунидадир.

Юригил, киролим, менга ай сўзунг³.

Бу мисра'даги юригил эса, буйруқ фе'лининг II шахс бирлик формасида, киролим сўзи I шахс кўплик формасидаги қат'ий буйруқдир. Бу ерда қайталаб та'кидлаш буйруқ мазмунини кучайтади. Буйруқ фе'ли мақсад ма'носида ҳам қўлланади. Мақсад фе'ли буйруқ фе'лига теса кўмакчисини тиркаш йўли билан ясалади:

Ўзунг эзгу⁴ отлиг қилойин теса⁵.

Бу мисра'да буйруқ фе'лининг I шахс формаси „қилойин“ га, „теса“ қўшилиб, II шахс мақсад фе'ли ясалгандир. XI аср тилида буйруқ фе'лининг ҳамма шахслари (I шахс, II шахс, III шахс учун) ҳам мақсад фе'ли бир усулда ясалган.

Юзин тутши (доим) сувлук туттойин теса⁶

мисраида I шахс буйруқ формасига теса қўшилиб, III шахс тилак фе'ли ясалган.

III шахс мақсад фе'ли бу усулдан ташқари, буйруқ фе'лига тегучи сўзнини қўшиш билан ҳам ясалар эди:

¹ Қудолим—қўялим (қўяйлик)нинг эски формасидир. Қадимги ёзма ёдгорликларда „Д, З, Й“ ундошларидаги олмошиниш ҳодисаси проф. С. Е. Малов ва проф. А. К. Боровковлар томонидан кенг изоҳланган.

² Қутодқу биллик, 418 бет.

³ 422 бет.

⁴ „Эзгу“—яхши демакдир. XI аср тилида „эзгу“ ва „яхши“ сўзлари синоним сифатида тенг қўлланади. Қадимги ёдгорликларда эзгу кўпроқ қўлланган бўлса, „Қутодқу биллик“да „яхши“ сўзи кўпроқ қўлланган. Бу асарнинг бир бўлимида „яхши“ 13 ерда, „эзгу“ икки ерда ишлатилган. Кўпгина синонимлар ҳақида ҳам шу фикрнинг айғиши мумкин. Масалан „эр“ билан „киши“, „соқинч“ билан „қадру“, „очун“ билан „дун“⁵, „барча“ билан „қомуг“, „теса—қир—адир“, „туб—кет—сўнг“, „туш—тенг“, „биака—олим“, „бианисиз—жоҳил“ ва бошқалар каби.

⁵ Қутодқу биллик, 235 бет.

⁶ 363 бет.

мисраида мақсад фе'ли буйруқ фе'лининг I шахс формасига „тегучи“ кўшиб, III шахс мақсад фе'ли — „уройин тегучи“ ясалган. Буйруқ фе'лининг II шахс бирлик формаси узакнинг туб ва ясамалигига кўра жуда кўп формаларга эгадир: *ёз, келтир, ёзил, ёзиш, уйғон, монг* (юр ма'носида), *йира, учур, яшир, йулиқ, бирик, ўта, безим, ювун, ёлвор, ўтказ, сувса, улгай, оқар, аюбер, бойит* ва бошқалар.

Буйруқ фе'лининг II шахс кўплиги I шахс формасига „инглар“ кўшиб ясалган. Масалан, „бор“ бирлик формасининг кўплиги „боринглар“ дир. Бирликда ҳам ҳурмат учун „инг“ кўшиб „боринг“ тарзида қўллаш бор эди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий айтади:

زيادة لام الف مع الراء في امر المخطابين قياس الترك² و يقول
تخاطب الجمع بكاف الفنة كما تخاطب الواحد المحترم³

„Зиёдату лами аф ме ал раа² фи амри мухотабини киёсуттурки ва йқулу тухотибуа жам'а бикофилғуннати камо тухотибуа воҳидла мух- тарам“.

Таржимаси:

(Буйруқнинг кўплик формасини исми учун II шахс буйруқ олирига „лар“ кўшиб туркий қабилаларга хос қоқдадир. Шунга ўхшаш яқка шахсни ҳурматлаш учун қўлланиладиган „инг“ орқали ҳам кўпликни ифодалайдилар⁴.)

XI аср адабий тилида буйруқ фе'ли идиоматик та'бир тарзида бирор умумий мазмунни ифодалаш учун ҳам қўлланилганини кўраимиз:

Буларга қотилғил, қорилғил ўзунг⁴.

¹ Қутодқу билан, 266 бет.

² Девони луғоти турк материалларидан ва Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳларидан ма'лум бўлишича, XI асрда Амунинг бериги кирғиздан Юқори Чингача яшаган қабилалар тилларида фонетик, морфологик ва лексик фарқлар бўлган қабилалар икки гурпуга айрилар эди. Буларнинг I гурпуни кўпчиликни ташкил этган қарлук, жикла, яғмо, тухсий, аргу, игрок, жумул қабилаларидан ҳамда ба'зи уйғур, қипчоқ ва ўғузлардан иборат эди. II гурпуни асосан ўғуз қабиласи ташкил этиб, унга ба'зи қипчоқ, қой, блжанак қабилалари ҳам кирар эди. Маҳмуд Кошғарий ба'зи ўринларда I гурпуни кўпчилик деб юргизади ва бу гурпуни ба'зан жикла, ба'зан турк, ба'зан яғмо номи билан атайди.

II гурпуни ҳарқачон ўғуз исми билан юритган. Бу ерда „турк“ сўзи буйруқ фе'лининг кўплик формасида *лар* ни ишлатиш жиҳатдан бошқа гурпудан фарқ қиладиган қабилалар гурпуни ма'носида қўлланиган.

³ Қутодқу билан, 376 бет.

⁴ Девони луғоти турк, II т., I, 24—бет.

Бу мисра'да қотилғил, қорилғил буйруқ фе'ллари буйруқ функциясида бўлса ҳам, идиоматик та'бир сифатида, „ақинлашгин“, „алоқда бўлгин“ ма'ноларида қўлланган.

Керак минг яшагил, керак ўн сакиз¹

мисранда эса, II шахс буйруқ формасидаги *яшагил* сўзи фақат II шахсгагина қаратилган эмас, балки умумга қаратилган бўлиб, буйруқ эмас, умуман яшзмоқ ма'носидадир. Чақ эт, кўрайин² гапидаги қўшма ва содда формада буйруқ фе'ллариининг ҳар иккиси ҳам ўз конкрет ма'носида эмас, ҳар иккиси бирга „шовқинлама“ демакни англатучи пўписа—идиомадир. Буйруқ фе'л формаси ма'носига алоҳида оттенка бериш учун, буйруқ фе'ли блан бирга қани сўзи ҳам қўлланилар эди:

Эшитти Илик, айди келтир қани³.

Бунда „келтир“ буйруқ фе'ли ёнида қўлланилган қани сўзини Илик ўзи эшитган, эммо ишонмаган воқиага далил келтиришни талаб этганини ифодалаш учун қўлланилган. Бу форма ҳозирги ўзбек тилида яна бир қанча оттенкалар блан кенгайган: „Қани, олинглар!“ гапида қисташ мазмуни ифодаланса, „қани, ол-чи!“ гапида ололмайсан, олмаслигинг керак мазмунини, я'ни ишни қилмаслик учун пўписа мазмунини ифодалайди. XI аср тилида айрим товушлар тушиши ёки ортиши буйруқ формаларида ҳам учрайди. Буйруқ формаларида товуш тушиши кўпинча III шахс буйруқ формасининг охириги „н“ ундошида кўринади. Масалан:

Китоб оти урдум „Қутодқу биллик“

Қутодқу уқиғлиға тутсу илик⁴

(Китобимиз уқучиларга ёрдам берсин, бахтли қилсин деб, унга „Қутодқу биллик“ деб ном қўйдим.)

Сени кўрсу, билсу, эшитсу сўзунг⁵,

Сен ўзран, сенга бу ёзилсу тугун⁶.

Сени билмасу халқ қотилғил, қорил⁷,

Сени куткамен эвда келгил менга⁸

Бу сўнги мисра'даги „куткаймен“ фе'лидан „А“ тушиб, „куткамен“ ҳолига келган. Бу хил формалардан „й“ тушуви Навоийда ҳам учрайди:

Хизматиға гар топаолсанг мажол,

Ончаки мендин дегасен арзи ҳол⁹.

¹ Қутодқу биллик 409 бет.

² Девони луғоти турк. III т., 58 бет.

³ Қутодқу биллик, 36 бет.

⁴ „ „ 251

⁵ „ „ 280

⁶ „ „ 335

⁷ „ „ 241

⁸ „ „ 425

⁹ Навоий, Ҳаётнома, 1-қисм, 1-б. 19

*Тўққасен ар бодайи софидур ул,
Чеккасен устунгга ғизо қисватин.
Ўзни ғазо ишида чуст эткасен.
Белни жид амрида руст эткасен.¹*

Келаси замон фе'ли формасидан сўнгги ундошнинг тушиб қолиш ҳодисасини XI ва XV асрларнинг ёзма ёдгорликларидан кўп учратиш мумкин. Мелноранский бу ҳодиса кам бўлса ҳам учрашини кўрсатган:

*وفديحلفى الباء الاخرة من قولهم قونغاى و كوچكاي فبقو-
لون قونفا و كوچكا²*

Вақад юҳзафул ёул охирату мин қавалтем кўнғой ва кўчғой фал-кузуна кўнға ва кўчға.

Т а р ж и м а с и:

(*Кўнғой, кўчғой* фе'ллариининг охириги товуши „й“ баъзан туширилиб „кўнғо“, „кўчғо“ деб айтилади³.)

Шу блан бир қаторда, Навоийда равишдошнинг охиридаги „б“ ундошининг тушиб қолиш ҳодисаси ҳам учрайди:

*Ранжу за'фим булғон андоққим, сўракекелган улус
Ҳолим айларлар савол, аммо эшитмаслар жавоб.⁴*

(Дармонсизлик шунча оғирлашганки, аҳвол сўраб келганлар жавоб эшитаолмас эдилар.)

III шахс буйруқ формаларида товуш қисқартиш блан бирга товуш орттириш ҳодисалари ҳам учрайди:

*Очун қолмасуни сенингсиз қуруқ.⁵
Сени билсу ўтру юзинг кўрсуни.⁶
Юри, тез ўқугил оқи сен менга.⁷
Яна айди ҳожиб сен эмди юри.⁷*

Проф. С. Е. Малов бу ҳодисани буйруқ фе'лининг тулик ва қисқа вариантлари деб атайди.⁸) Проф. С. Е. Маловнинг кўрсатишича бу ҳолат уч хилдир: 1) тулик варианты—*кўрсуни*, 2) қисқа варианты—*кўрсу*, 3) уртача варианты—*кўрсундир*. Фикрмизча бу масала яна кенгроқ текширишни талаб

¹ Навоий, Хайратула аброр.

² Қарағ: Мелноранский, Араб филолог о турецком языке, 1900. 33-бет.

³ Навоий, „Чор девон“.

⁴ Қутодқу билек, -529

⁵ „ „ „ „ 254

⁶ „ „ „ „ 257

⁷ „ „ „ „ 255

⁸ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 301 бет.

ҳилади. Бу ҳодиса ҳозирги жонли тилда ҳам тўла мавжуд-
дир. Ҳатто ҳозирги жонли тилимизда булар алоҳида оттенка-
ларга ҳам эгадир. Масалан, „отанга раҳмат, ол-е“ гапида
ёки „баракалла, ол-а“ гапларида „ол-е“, „ол-а“ феъллари
кесатиш, ишдан тийиш мазмунидадир. „Боре, туре“ феъл-
ларида уялтириш, койиш маънолари ҳам бор. „Сўр—сўра“,
„қув—қуви“ кабиларда тезлатиш оттенкалари бор.

Буйруқ феълнинг охирига у унлисини орттириш масаласи
Навой тилида ҳам учрайди:

*Э сабо, озора кўнглум истою ҳар ён бору;
Водию боғу биебонларни бир-бир ахтару.¹*

Навой бу матла (бош байт) блан бутун бошлиқ ғазалда
шу формани ишлатган.²

Ҳақиқатда XI аср тилида ва ундан олдинги ёзма ёдгор-
ликларда буйруқ феълнинг охирига й, у, а унлиларини орт-
тириш свйрак бўлса ҳам учрайди. Масалан, Маҳмуд Кош-
ғарийнинг Девонида кўпинча буйруқ феъл ва равишдошлар-
нинг охири „у“ блан ҳам учрайди:

*Ўгран анинг билигин
Кунда ангар бору.*

XI аср тилида феълларда охириги товушни тушириш ҳоди-
саси анча кенг тарқалган ҳодиса эди. Масалан:

Ўғуш нанг кўру тўдмиш³ эрса кўзи⁴

мисраида кўруб равишдош формасидан „б“ товушни туш-
ган бўлса,

Сенга келга давлат, бу дун'ё бутун⁵

мисраида яқин келаси замон феъл—келгай дан „й“ ту-
ширилган.

Турли сўз категорияларидан феъл ясаш XI аср тилида кўп
учрайди. Бу хусусият тилимизнинг тараққиётига, лексика-
нинг бойишига алоҳида таъсир курсатган эди. Шунинг учун
у давр лексикасида махсус роль уйнаган ясовчилар устида
ҳам тўхталиб ўтиш ортиқча бўлмас.

¹ Навоий, Чордевондан.

² проф. А. К. Боровков ҳам „Алишер Навоӣ как основополож-
ник узбекского литературного языка“ номли мақоласида шу ҳақда
кўпинча мисоллар блан маълумот берган. А. К. Боровковнинг
айтишича *مباين اللغات* — Мабойинул дугатнинг автори Маҳдийхон ҳам ўз
асарида бу масалага тўхтаган. Маҳдийхон ҳам буйруқ феълнинг охирига
„й, у, а“ қўшилишига Навоӣ асарларидан мисоллар келтирган.

³ „Тўймоқ“ сўзининг қадимги формаси.

⁴ Кутобику билик, 214 бет.

⁵ . . . 241 .

У давр тилида буйруқ фе'ллар аффиксация ва композиция йўли блан ясалар эди. Аффиксация йўли блан ясаш икки кўринишга эгз:

а) фе'лдан бошқа сўзларга турли қўшимчалар қўшиб йўли. Бундай қўшимчалар қуйидагилар: *-ла, -да, -та, -а, -ар, -ик, -иқ, -са.*

б) фе'л узагига қўшимчалар қўшиб, турли фе'л даражалари ясаш йўли.

Композиция йўли блан буйруқ фе'ллари ясалиш тартиби ҳақида қуйроқда сўз юритамиз.

1 *-ла* аффикси:

XI аср тилида фе'лдан бошқа сўз туркумларидан аффиксация йўли блан буйруқ фе'ллари ясашда *-ла* аффикси асосий ўринини тутган. Сийрак булса ҳам, бу аффиксининг *да* варианты ҳам қўлланган: *Ул яғини сўнгдади*—у душманни та'қиб қилди („Девони луготи турк“ III т. 296 бет). Бу хусусият XI аср адабий тилида ҳам учрар эди:

Сўзин кести Илик, ҳеч ундомади.¹

Ани инда, келсун менга бир олин.²

Ла аффиксининг *-та* варианты ҳам ора-сира учрайди:

Ул ани сикхатти.³

Урхун ёдгорликларида буйруқ фе'ли ясовчи аффикс *-ла* нинг *-да* ва *-та* вариантлари кўпроқ учрайди. XI асрда *-ла* блан ясалган сўзлар ҳам Урхун ёдгорлигида *-да, -та* тарзида учрайди. Масалан, *Будунуғ гунгдамиш, қулдомиш*—халқни чўри қилган, қул қилган экан.⁴

Да аффикси орқали фе'л ясаш сўнги даврларда камайиб кетгани учун айрим сўзлар *да* аффикс орқали ясалгани тушунилмас даражага келгандир. Масалан; *-чида, -алда* фе'ллари *-чи, -ал* узагига *-да* қўшиб ясалганини ҳозир тасаввур қилиш ҳам қийин. Ҳақиқатда ҳозир *хийла* ма'носида қўлланичи *алдов* сўзининг асли *ал* эканига XI аср ёдгорликларида мисоллар кўп. Масалан:

⁵ *اۋجى نجا ال بلسا ايغ انجا بول بليز* *Овчи неча ал билса, айиғ анча йўл билур* мақолида алдов ма'нисида *ал* қўлланган. Демак, *алдамоқ-ал* узагига *-да* аффикси қўшилиб ясалган фе'лдир.

Навойи даври тилида буйруқ фе'ли ясаш учун асосан *-ла* аффикси қўлланиши блан бирга, ора-сира *-да* варианты ҳам ишлатилган. Масалан, Навойи ўзининг „Хамса“ номли

¹ Қутоджу билек, 332-бет.

² 260

³ Девони луготи турк, III т., 296 бет.

⁴ Қаранг: С. Е. Мзлов, Памятники древнетюркской письменности, 30 бет.

⁵ Девони луготи турк, I т., 62 бет.

асарини ёзиш олдида, ўзидан илгари „Хамса“ ёзган буюк шоирларни эслаганда шундай деган эди:

*Қўлдаса бу йўлда Низомий қўлум,
Йўлдаса Хисрав била Жомий йўлум.¹*

-Ла қўшимчаси билан ясалган буйруқ фе'ллар XI аср қўл-ёзмаларида ҳархил ма'ноларда қўлланган, -ла билан ясалган буйруқлар от туркумидан турлича сўзлардан ясалишига кўра ҳам, мазмунда фарқли бўлган. Масалан: бу аффикс орқали ясалган буйруқларнинг қуйидагича ма'ноларда қўлланилганини кўрамиз:

1) буйруқ фе'лнинг ма'носи ўзи ясалган сўзнинг ма'но-сига нисбатли эканини билдиради:

Ул ани қарлуқлади.²

(У одам у кишини қарлуққа нисбат берди, я'ни қарлуқлардан ҳисоблади, қарлуқ деб атади демакдир.)

Ул ани ёғилади.³

(У увв душман деб ҳисоблади.)

У ани акалади.⁴

(У уни ака деб ҳисоблади.)

2) иш-ҳаракат фе'л ясалган сўзда ифода этилган нарса орқали бажарилганини билдиради:

Қамчилади⁵ (қамчи билан урди).

Қошиқлади⁶ (қошиқ билан ичди).

3) иш-ҳаракатнинг буйруқ фе'ли ясалган ўзакда ифода этилган нарсага тушганини билдиради: *кўзламоқ*—кўзга урмоқ, *қулоқламоқ*—қулоқни чўзмоқ; *оғизламоқ*—оғизга урмоқ каби.

4) фе'л ўзагида ифодаланган нарса ўз жинсини кўпайтиши, урчиши ва ўз қисмини ташлашини билдиради: *уруғламоқ*—уруғ чиқармоқ; *бўғозламоқ*—бўғоз бўлмоқ; *болаламоқ*—бола туғмоқ; *туламоқ*—пуст тўкмоқ, жунини тўкмоқ каби. „Туламоқ“ сузи XI асрда икки ма'нода қўлланган: а) бола-ламоқ (ўғулардагина). б) япоғини, жунини тўкмоқ (кўпчилик қабилаларда). Лекин ҳар икки қабилла ҳам *туламоқ*, *тулат*

¹ Навоий, Ҳайратул аброр.

² Девони луготи турк, III т., 259-бет.

• • • • • 242 •

• • • • • III т. 246 •

• • • • • III т. 244 •

• • • • • 250 •

ти тарзида бир л блан талаффуз қилганлар. Масалан, Ул қўй тулатти („Девони луғоти турк“, II т, 250 бет) каби. „Туламоқ“ сўзи ҳозирги тилимизда юнгини тўкмоқ ва пўст ташламоқ маъноларида қўлланади. Лекин икки хил талаффуз қилинади: „тулламоқ“ (Тошкент ва Тошкент теварагида), „туламоқ“ (Фарғона водиси шеваларида).

5) -*Ла* аффиксини сифат ва отларга қўшиб, фе’л ясалганда ўша сифат ва от мазмуни бошқа нарсага ўтишини билдиради: *оқламоқ*—оқартирмоқ, *қораламоқ*—қорайтирмоқ, қорага айлантирмоқ, қорага бўямоқ.

6) Иш-ҳаракатнинг фе’л ясалган узак орқали ифода этилган предмет воситаси блан бажарилишини, юзага келишини ва унга тааллуқли бўлган ҳодисани, ҳолат, нарсани билдиради: *эмламоқ* (даво қилмоқ), *имламоқ* (им, имо блан чақирмоқ), *ичламоқ* (астар қилмоқ)¹⁾; *тузламоқ* (тузга буламоқ), *қотирмоқ* (қаттиқ қилмоқ), *овламоқ*—ов воситаси блан қўлга киритмоқ каби.

7) иш-ҳаракат миқдори узак блан чекланиш мазмунини англатади: *ўнла*—ўнта қил, ўнтадан қил; *юзла*—юзта (юзтадан) қил каби.

Куринадикки, бу -*ла* XI аср тилида фе’л ясовчи маҳсулдор аффикс эди. У ҳарқандай сўз туркумига қўшилиб, турли маъноларда фе’ллар ясар эди. „Девони луғоти турк“ да изоҳланган фе’л сўзларнинг катта бир қисми -*ла* аффикси орқали ясалган фе’ллардир. Масалан, -*ла* орқали от ва сифатлардан ясалган фе’ллардан бирнеча мисол: *эмлади*, *отлади* (отланди), *ўтлади* (ўт еди), *ўплади* (хўплади), *ичлади* (ичига астар қоплади), *куллади* (кулга кўмиб пиширди), *услади* (айирди), *ишлади* (иш қилди), *иғлади*, (*иғлади*)²⁾.

1) „ов“, „овламоқ“ каби сўзлардаги *в* ундоши „Девони луғоти турк“ да ў шаклида берилган. Маҳмуд Кошғарий XI аср ёзувида тилдаги фонемаларни ифодалаш учун ҳарфлар етишмаслигини, бу эса эўр кэмчилик эканини кўрсатади ва айрим товушларни ифодалаш учун мавжуд ҳарфларга махсус диакритик белги қўйиш зарурлигини кўрсатган ва ўзи ҳам диакритик белгилар ишлатган. У замонда ў орқали ифозаланган ундош товуш ҳозир кўп сўзларда тамоман „и“ лашиб кетган: *ов*, *сув* каби. Аммо айрим сўзларда ў ундоши „в“ ва „п“ тарзида, икки хил талаффуз этилиб келмоқда. Масалан *қовушур* сўзи „Девони луғоти турк“ да ана шу ў ҳарфи блан берилган: *تاغ ناعقا قوشوماس كشي كشيكا قوشو* *тоғ тоғқа қовушмас, киши кишига қовушур*. („Девони луғоти турк“, II т. 83 бет). Бу сўз ҳозирги жонли тилимизда икки вариантда: ҳам „в“ блан ва ҳам „п“ блан айтилади: „қовушмоқ“ ва „қәпишмоқ“, „эпламоқ“ ва „эвламоқ“.

ошлади (ош, овқат тайёрлади), овлади, имлади (ин, уя тайёрлади), онглади (тушунди), ўгуглади (насихат қилди), огирлади (ҳурматлади), ушуклади (кийикни совуқ еб турганда тутти), ўпкалади (ўпкасига урди), асрлади (бўяди)², уруглади (уругини айирди), энлади (ўлчади), итлади (ит деб атзди, ҳақорат қилди) ва бошқалар.

Ҳозирги тилимизда қўлланилучи фе'лларнинг бир қисми фақат шу -ла аффикси билан ифодалангани, бу фе'л формаси тилга жуда ҳам сингиб кетганлигини кўрсатади. Бу эса, -ла аффиксининг жуда қадимий эканидан келгандир. Масалан, ҳозирги тилимизда англамоқ, айбламоқ, арраламоқ, очохламоқ, боғламоқ, бачкиламоқ, бидилламоқ, вовилламоқ, бозорламоқ, бошламоқ, букламоқ, бугламоқ, бутламоқ, бўйламоқ, вочвойламоқ, сенламоқ, сизламоқ, ёмонламоқ, яхшиламоқ, гумбулламоқ, гувилламоқ, додламоқ, димламоқ, даволамоқ, йиғламоқ, ёнбошламоқ, ораламоқ, ўйламоқ ва бошқалар -ла орқали ифодаланган.

² „аглади“ сўзини изоҳлар экан, Маҳмуд Қошғарий бу сўзнинг „йиғлади“ варианты ҳам борлигини кўрсатади: *اغلان اغلادی ای بکی* (Девони луғоти турк, 1—т., 2:1) *уғлон иглади ай бакассибю, луғатун фи йиғлади* (Бола йиғлади: Бу сўзнинг иглади варианты ҳам бор). Бу хусусият „и“ дан олдинги (яъни сўзнинг бошидаги) „й“ ундошининг туширилишидан келгандир. Бу ҳодисага тегишан мисоллар XI аср ёзма ёдгорликларида кўп учрайди. Масалан, „илиг сув“ бирикмасидаги „илиг“ сўзини изоҳлар экан, Маҳмуд Қошғарий бу сўзнинг „йилиг“ варианты ҳам бор деб кўрсатган (Девони луғоти турк, 1—т., 62 бет). Бу хусусият—XI аср ёзма ёдгорликларида сийрак учрайди. Унинг ҳозирги давргача ҳам давом этиб келиши жуда ҳам диққатга сазовордир. Девони луғоти турк*да кўпроқ „и“ билан бошланган бирканча сўзлар ҳозирги тилимизда ҳам „и“, ҳам „йи“ билан бошланишини кўрамыз. *Илон—йилон**, *йироқ—ироқ**, *арик—йирик**, *игирмоқ—йигирмоқ**, *ип-йип**, *ишмоқ—йишмоқ**, *итмоқ—йитмоқ**, *утмоқ—ютмоқ** ва бошқалар. Демак, энг қадимги даврларда бошланган лексикадаги бу фонетик ҳодиса, ҳамон йўқолмаган. XI аср ёзма ёдгорликларида учрайдиган бу ҳодисани биз XV аср ўзбек адабий тилида ҳам учратамыз. Чунончи Навоий „йилқи“ сўзини „йилқи“ билан бирга „илқи“ тарзида ҳам, „йилғи“ сўзини „илғи“ ва „йилғи“ шаклида ҳам ишлатган.

От анга торторки, юз илқиси бор,

Сийм анга берурки, юз илғиси бор. (Навоий, „Ҳайратул-аброр“). (Юзлаб йилқиси бор одамларга от берадилар, юз йиллик запаси бор одамларга олтин берадилар).

² Ҳозирги тилимизда „сирламоқ“ шаклидаги сўз „Девони луғоти турк“ да „асирламоқ“ учраши диққатга сазовордир. Шунингдек болалар тилидаги „бўжи“ сўзи „Девони луғоти турк“да „*абужа*“ *أبوجی*—тарзида учрайди. Бу сўз „ола бўжи“ (болаларни қўрқитиш учун айтилган сўз)дир. Чунончи Девонда *أبوجی کبلدی* — абўжи келди* деб берилган („Девони луғоти турк“, 1 т., 41 бет).

II. *-а* аффикси. XI аср тилида сўз туркумларидан буйруқ ясовчи аффиксларнинг бири *а* аффиксдир: *отамоқ, санамоқ, тунамоқ, қийнамоқ, бўшамоқ* фе'ллари *от, сон, тун, қин, буш* ўзақларига *а* қўшиб ясалган фе'ллардир:

Яна турли, юнди, тўнонди¹ ариқ.²
 Қинама мени сен сенга, осғи³ йўқ.
 Менга осғи текжай, ангар ёзи⁴ йўқ.⁵

III. *ар* аффикси. XI аср тилида турли сўз туркумидан фе'л ясовчи аффиксларнинг яна бири *ар* аффиксдир. XI аср тилида *ар* аффикси жуда кўп функцияларда қўлланган. Бу функциялар қуйидагилардан иборат:

- 1) айрим сифатлардан фе'л яшаш:
кўк+ар, оқ+ар ва бошқалар;
- 2) ўтимсиз фе'ллардан орттирма даража яшаш;
- 3) буйруқ фе'лидан келаси замон сифатдош формаси яшаш;
- 4) буйруқ фе'лидан *от* яшаш.

ар аффикси ўтимсиз фе'ллардан ўтимли фе'л ясайди. Бу аффикс ўзи қўшилган ўзекнинг хусусиятига мувофиқ *-ар, -ир, -ур*⁶ шаклларида қўлланган. М а с а л а н: *„Мен ани эвдан*

¹ *Тунамоқ*—тўн қиймоқ; *„тунконди ариқ“*—тоза тўн қийди.

² Кутодқу биланк, 515 бет.

³ *Осғи*—ройда, наф³.

⁴ *Ёзи*, *ёзи ёзи*—зарар, анён.

⁵ Кутодқу биланк, 223 бет.

⁶ буйруққа *„ар, ир, ур“* аффикслари қўшиб фе'л ясалиши, ҳозир ўзақ охиридаги товушга мослашиш натижасида келиб чиққан ҳодиса каби тушунилади. Ҳақиқатда бу хил формалар мазмунида ҳечқандай фарқ йўқлиги ўшандай тушунишга ясосдир. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг айрим сўзлар ҳақидаги изоҳига кўра бу ҳодиса XI аср тилида орфографик эҳдиётга ҳам эга эди. Масалан у „илмоқ“ фе'лини изоҳлар экан, бунинг икки ма'носи бор эканини кўрсатади: *„иланмоқ“* а) боғлиб қолмоқ, б) пастга тушмоқ, инмоқ ма'ноларида. Бу сўздан келаси замон фе'ли ва масдар формалари ясалганда фе'л мазмунига қараб аффикс ҳам фарқли (*ар—ир, тарзида*) қўлланган. М. Кошғарий бу аффиксларни ёзишда фарқ қилиш зарурлигини кўрсатади. „Тикон илмоқ“ мазмунида қўлланганда, келаси замон фе'ли *„илар“* формасида ёзилиб, масдар формаси *„илмоқ“*, *„пастга тушмоқ“* мазмунида қўлланганда келаси замон фе'ли *„илур“* тарзида ёзилиб, масдар формаси *„илмак“* бўлишини уқтиради.

و يقال تكان تونغ الدى اى جذب الشوك الثوب وغيره يقال
 ار تاغدن قدى الدى اى نزل الرجل من الجبل وغيره العابر
 الر ينصب اللام فى جذب الشوك الثوب وفى النزول الور بضم
 اللام والمصدر الماك با الكاف فى الجذب والماق بالقاف فى
 النزول.

Ва юқолу тикон *тўнуғ* *илди* ай жазабашшавку асавба ва ғайраҳу юқолу *ар тордан* *қузи* *илди* ай назллар ражулу минал жабоди ва ғайриди аз робирну *илар* би насбилломи фи жазбишшавки асавба, ва

чиқардим.¹ Бундаги чиқардим фе'лида -ар шаклида, ул эт пишурди² гапида пишур фе'лида -ур шаклида, ул мени сувдан кечирди³ гапида кечирди⁴ фе'лида -ир шаклида қўшилган.

Э С Л А Т М А 1. Бз'эн фе'лларда -ар аффиксининг бундай ўтилиши функцияси кўринмади: Ачиғ монғ сучурди⁵ гапида сучурди⁶ фе'лининг ма'носи чучутди⁷ эмас, чучук бўлди⁸ дир.

Э С Л А Т М А 2. Ора-сира бу функцияда -р ўрнида -э, -из қўлланилиши ҳам учрайди. Масалан: Ул сув томизди. Бунда томизди⁹ фе'ли том¹⁰ ўзига -из¹¹ қўшиб, ўтилмига айлантврилган. Аммо, аслида бу -из аффикси ўтилми фе'л ясоғичи -ир аффиксининг ф нетик тарнанти бўлса керак. Бу хил ҳодиса, я'ни -ир нинг -из варианты сийрак бўлса-да учрайди. р нинг э га, э нинг р га оломошнинг ҳозирги тилимизда ҳам бор ҳодиса. Бу фикрни тасдиқловчи мисоллар кўпдир.

-ар аффиксининг ҳамма вариантылари ҳарқайси сўз туркумидан ҳам буйруқ фе'ли ясар эди. Масалан: кўкарди монғ¹²—нарса кўкарди, кўк бўлди; кўларди сув¹³—сув кўланди, кўл бўлди; тун қорарди¹⁴—тун қора бўлди гапларидаги кўкарди, кўларди, қорарди ўтган замон фе'ллари кўк

финнузула илур¹⁵ би замилломи, вал масдару илмақ бил кофи фиж жазби ва илмоқ бил кофи финнузули¹⁶. Тикон тўнни алди¹⁷ каби ўринларда келаси замон фе'лини илар¹⁸ тарзида қўлланысалар, ул тирдан қуйи илди¹⁹—тушди каби ўринларда келаси замон фе'лини илур²⁰ тарзида айтадилар. Биринчи мисолнинг масдар формасини илмоқ²¹, иккинчи мисолнинг масдарини илмақ²² тарзида айтадилар. (Девони луғоти турк, I т., 148 бет). Брок. бу қонда айрим сўзларга тўғри келмайди. Буни Маҳмуд Кошғарий Девонида берилган мисоллардан тушуниш ҳам мумкин. Масалан, ошмоқ²³ ҳам ошмоқ²⁴ фе'ллариининг келаси замонда кўрсатилаган формалари уларнинг иккинси учун ҳам бир хил—ошир²⁵ дир.

Девони луғоти турк²⁶ да кўрсатилаган келаси замон фе'ли аффиксларининг юқорида кўрсатилаган турли шаклларда (ар, ир ур) ишлатилиш сабаблари ҳақида ҳозирча би рор нарса деиши қийин. Бу аффиксининг асосан ар, ур вариантылари энг кўп қўлланылган. Масалан, осар, очар, оқар, урар, экар, учар, узар, ичар, учурур, учурур, ичурур, эмузур, очишур, экишур, урушур, ачилур, очилур, яшитур, иситур, ичтурур кабиларда ур²⁷ қўлланылган. Р²⁸ аффикси асосан, охири а билан тутаган ўзвлардагина қўлланылган: Қишлар, тишлар, сўзлар, утлар, ичсёр (ичмоқ истар), этсар (гўшт истар) ва бошқалар. Ир²⁹ аффикси унан билан бошланган фе'лларда ёлғиз бир сўзда (олмоқ сўзидагина) учрайди—фақат олмоқ³⁰ фе'лининг келаси замон формаси олир³¹ шаклида кўрсатилаган. Бу ҳолини у давр жонли тил таллифузига тўла мос деб айтиш қийин. Бу ўхшашсизликлар Девонини кўчирган котиблар, босмага тайёрловчлар хатоси бўлса керак.

¹ Девони луғоти турк II т., 68 бет.

.	.	65
.	.	62
.	.	71
.	.	69
.	.	69
.	.	63

сифат), *кўл* (от), *қора* (сифат)ларга *ар* аффикси қўшиб ясалган буйруқдир. *Ар* қўшимчаси ба'зи сўзларда, кўпинча отларда *ат*, *аз* шаклида ҳам учрайди. Масалан: „*Той отатса* [я'ни от+ат+са] *от тинур*; *угил аразса* (ар+аз+са) *ота тинур*“ („той от бўлса от тинади; угил эр етса, вояга етса, ота тинади,“). („Девони луғоти турк“, 1 т., 127 бет) мақолида *от* сўздан *ат* ясовчиси орқали фе'л ясалган бўлса, *-ар* сўздан *-аз* ясовчиси орқали *аразса* фе'ли ясалгандир.

-Аз, *-ад*, *-ай*, *-ат* ясовчилари орқали ҳархил сўз туркумларидан ясалган фе'ллар XI аср ёдгорликларида кўп учрайди.

Фикримизча, „*қора+й+моқ*“, „*ола+й+моқ*“ сўзларидаги сифатлардан фе'л ясовчи *-ай* ёки *-й* ясовчилари ҳам ана шу *-ар* ясовчисининг сўз комбинацияси талабига мувофиқ ўзгарган вариантларидир. Чунки *р* нинг *з* га, *з* нинг *й* ва *д* га айланиши XI аср тилида кенг тарқалган ҳодисадир, *-ар* ясовчисининг *-аз*, *-ай*, *-ат* (*-ад* нинг жарангсизлашган варианты) ҳолида учраши ана шу фонетик ҳодиса билан боғли ва у хусусиятга мувофиқдир.

Юқоридаги мисолларда сифатнинг охирига *-ар* аффиксини қўшиб фе'л ясалган: *оқар*, *кўкар*, *қорар* каби. Лекин бу умумий ҳол эмас. Бир қисм сифатлардан буйруқ фе'ли ясаш, сифатдан бирнеча товушни тушириш йўли билан бўлади: *қиз* (*ил*) + *ар* + *ди*, *уз* (*ун*) + *ар* + *ди* каби. *-ар* аффиксининг *-ир*, *-ур* вариантлари туб буйруқларга, *-р* варианты ясама буйруқларга қўшилиб, келсин замон фе'лини ясайди. Булардан ташқари, *-ар*, *-ир*, *-ур* аффикслари буйруқ фе'лига қўшилиб, келсин замон сифатдош формасини ҳам ясайди:

Тотугни тилар эр кўр эмгар қотиг.¹

(„Роҳат, ширинликни тиловчи киши қаттиқ қийинчилик кўради“) мисрзидаги *тилар* сўзи *тиловчи* ма'носидаги сифатдошдир. Бу форма Урхун ёдгорликлари тилида ҳам учрайдиган қадимги формадир. Масалан: *Кўрур кўзим кўрмазтак*, *билир билигим билимазтак бўлди*². — кўрадиган кузим кўрмайдигандек, биладиган билимим билмайдигандек бўлди“. Бу форма, я'ни „билар“, „кўрар“нинг „биладиган“, „кўрадиган“ ма'носида қўлланилиши ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам бор ҳодисадир.

IV *-ик*, *-ик* аффикслари.

XI аср тилида турли сўз туркумларидан фе'л ясовчи аффиксларнинг яна бири *-ик* ва *-ик* аффиксларидир. Ўзақ тузилишининг талабига мувофиқ айрим сўзларга *ик*, айрим

¹ Қутадқу билик, 264 бет.

² Қаранг: С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 33 бет.

сўзларга *-иқ* қўшиб фе'л ясалиши XI аср ўзбек тилда кенг тарқалган ҳодисадир: *Сўз чиниқти*—сўз чин бўлди, аниқ бўлди; *тўн кириқти*¹—тўн кир бўлди ва бошқалар. Бу аффикс турли сўз категориясига қўшилиб, қуйидаги функцияларни бажаради:

1) предмет бирор сифат ва ҳолатни ўзига қабул қилганини билдиради: *„тўн кириқти“* („Девони луғоти турк“дан) гапидаги *„кириқти“*—кир бўлди, я'ни тўн ўзига кир олди демакдир.

2) фе'лга қўшилиб, уни мажхул формага айлантиради: *„Ар балиқти“*—одам яраланди („Девони луғоти турк“дан). *Иқ,-ин* аффиксининг бу функцияси XI аср адабий тилида ҳам кенг қўлланган:

Уройин тегучи ўзи урсиқор.

Босойин тегучи ўзи босиқор².

Бундаги *урсиқор*—уралади, *босиқор*³—босилади ма'носидадир.

3) Юқоридагилардан бошқа функцияда келади: *Эр ошиқти*—одам шошди.

XI аср тилида ҳархил сўз туркумларидан буйруқ фе'ли ясовчи аффиксларнинг яна бири *-са* аффиксидир, *-са* аффикси сўз охирига қўшилиб, истак фе'ли ясайди:

Қора тунуғ кечурсадим,

Оғир уни [уйқуни] ўчурсадим,

Ятика⁴ [Етти қароқчи]ки қочурсадим⁵.

Бу парчадаги *кечурсадим*—кечирмоқ, ўтказмоқ истадим; *ўчурсадим*—ўчирмоқ истадим, *қочурсадим*—қочирмоқ истадим ма'носидаги истак фе'лдир. *ار قاغونسادی*—*эр қоғунсади*—одам қовунсиради⁶. *ار انسادی*—*эр этсади*⁷—одам гўшт истади.

XI АСР ТИЛИДА ФЕ'Л ЗАМОНЛАРИ

✓ **Замон**—фе'лнинг ажралмас маъзидандир. Фе'лда замон—қилинган иш ва ҳаракатнинг сўзлаб турилган замонга нисбатини, я'ни иш ва ҳаракат сўзланиб турган замонда ёки ундан олдин ёки кейин бўлган-бўлмаганини ифодалайди. Шунинг учун фе'л замон билан чамбарчас боғлиқ. Биноба-

¹ Девони луғоти турк, III т., 137 бет.

² Қутодқу биллик, 260-бет.

³ Маҳмуд Қошғари ўз Девонининг бошқа бир жойида (III т. 30 бет), „ятика“, сўзини „ятикон“ деб берган. Ҳозир „Етти оғайни“, „Етти қароқчи“ деб юритилади.

⁴ Девони луғоти турк, III т., 187 бет.

⁵ : : : : | 235

: : : : | 234

рин фе'лни текширишда, фе'лни аниқлашда замон масаласи асосий ўрин тутади, фе'лни замон баян боғлиқ бир суратда текширилади. XI аср ёзма ёдгорликларида фе'ллар замон нуқтасидан бирқанча кўринишларда учрайди. Ба'зи фе'лларда замон аниқ бўлса, ба'зиларида ноаниқ қолади. Ба'зи фе'лларда замон давомли—чўзиқ бўлса, ба'зиларида қисқа ва чекли булади. У давр тилида фе'л замонидаги бу турлилик махсус аффикслар орқали ифода қилинар эди. Гарчи „Девони луготи турк“ автори фе'л замонларининг икки турини: „мозий“ (ўтган замон) ва „музори“ (келаси замон) ларнигина кўрсатган бўлса-да XI аср тилида фе'л замонларини учга бўлиш тўғри булади: ўтган замон фе'ли, ҳозирги замон фе'ли ва келаси замон фе'ли. Бу фе'лларнинг ҳарбири ўзларининг тузилиши, функцияси ва мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқли алоҳида-алоҳида бўлимлардир. Ўтган замон фе'ли иш-ҳаракат илгарилардан то сўзловчи сўзлаб турган пайтгача ўтган замонда бўлган ёки бўлмаган ишни англатса, ҳозирги замон фе'ли, иш-ҳаракатнинг сўзланиб турган пайтда бўлган ёки бўлмаганини англатади. Келаси замон фе'ли иш ва ҳаракатнинг сўзланиб турган пайтдан кейинги замонда бажарилишини билдиради.

Ўтган замон фе'лининг ясалиши ҳам турличадир ва шунга кўра уларни бирнеча хилларга айириш мумкин. Уларнинг бири ўтган замон аниқ фе'лидир.

Аниқ фе'л иш-ҳаракат узоқроқ ёки яқинроқ вақтда бўлган-бўлмаганлигининг қат'ийлигини, ҳатто сўзловчи иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганлигини уз кўзи билан кўрганини англатади. Бу фе'л турли буйруқ охирига *-ди-ти, -динг, -тинг* (бирлик), *-дилар, -тиллар, -димиз, -тимиз, -дингиз, -тингиз** (кўплик) аффиксларини қўшиб ясалади.

Ўтган замон фе'лининг II шахс бирлик формаси: *ёрут-тунг, ўтодинг.*

Илик айди уқтум ёруттунг мени¹,

Ўтодинг менга сен туз ўтмак ҳақин².

Ўтган замон фе'ли III шахс бирлик формаси: *минди, урди:*
Отин минди, тоққа юз урди чиқиб³.

Ўтган замон фе'ли III шахс кўплик формаси: *кирдилар:*
Туруб кирдилар эвга олишиб илик⁴.

Ба'зан III шахс кўплик формаси қўшимчаси тушириб қолдирилади:

Оруғлуқ бу соқлиқни ўгди эрон⁵.

¹ Кутодку билик 247 бет.

² . . . 490

³ . . . 475

⁴ . . . 244

⁵ . . .

Бу мисрада *угди сўзи ўгдилар* („мақтадилар“ ма’носида) бўлиши керак эди, „лар“ туширилган. Ўтган замон аниқ фе’ли XI аср ёзма ёдгорликлари тилида асосан ана шу формаларда экани кўринадди. Биз бу ерда фақат XI асрда энг кўп тарқалган ва кўпчилик қабилалар ўртасида умумий тусга кирган асосий вариантнинггина кўрсатдик.

XI аср тилида ўтган замон аниқ фе’лининг юқорида кўрсатилган ясалиш турлари Амунинг жануб томонидан то Юқори Чингача бўлган кенг территорияда яшаган яғмо, жикил, қарлуқ, тухси, арғу, уйғур каби машҳур йирик қабилалар тилида бир хилда қўлланган асосий формалардир. Лекин ўтган замон аниқ фе’лини қўллашда айрим қабиаларда фарқ бўлган. Чунончи ўғузлар ҳамда ба’зибир қишчоқлар ва суворишлар қ ли ва умуман қалин сўзларда буйруқ охирига *-дуқ*, к ли ва умуман юмшоқ сўзларга *-дук* аффиксини қўшиб, ўтган замон аниқ фе’ли ясар эдилар. Буларда ўтган замон аниқ фе’лининг бирлик ва кўплик формалари шахс ва сон жиҳатидан бир хил шаклда қўлланилган. Чунончи, бу сўнги қабилалар тилида қ ли сўзларда „у қурди“ ўрнида ҳам, „мен қурдим“ ўрнида ҳам бир хилда — „қурдуқ“ формаси ишлатилган: *у ё қурдуқ* (у ё қурди), *мен ё қурдуқ* (мен ё қурдим), *биз ё қурдуқ* (биз ё қурдик); *улар тоғқа оғдуқ* (улар тоғқа чиқдилар), *биз оғдуқ* (биз юқори чиқдик) каби. Тил орқа қалин унлилар билан келган сўзларга ҳам *дуқ* қўшадилар: *ул ани урдуқ* (у уни урди), *мен мунда турдуқ* (мен бу ерда турдим), к ли ёки юмшоқ талаффуз этиладиган сўзларга эса, *дук* қўшадилар: *ул келдук* (у келди), *биз келдук* (биз келдик), *улар эвга кирдук* (улар уйга кирдилар), *мен ангар товор бердук* (мен унга мол бердим), *мен ярмоқ тердук* (мен танга тўплاديم) каби. Лекин кўпчилик ўғузлар ўтган замон аниқ фе’лининг фақат I шахс бирлиги ва кўпчилиги учун *дуқ*, *дук* формаларини ишлатиб, бошқа шахсларнинг фе’л формаларини турклар билан бир хилда ишлатганлар:

والتصريفى اتفق اكثر الطوائف نحو يغما و تخسى و جكل و ارغو و ابغرى الى الصين العليا فى الماضى ان يكون مقيدا بالبدال والباء فى قولهم بردى اذا ذهب و خالفهم الغزبية و بعض من قبحاق و سواربن ان يجعل مكان الباء قافا فى الكلمة القافية او القبينة او المشبعة و كافا فى الكلمة الكافية او الركنية و يكون الجمع والوحدان فى هذه اللغة على نسق واحد لا يفرق بينهما يقال فى الكلمة القافية يافردق اى انه وترلقوس مبن يافردق اى انا وترت القوس بن يافردق اى نص و ترنا القوس

¹ Девонш луғоти турк, т II., 56-бет.

„Вагтасрифунтафақа аксаруттавоифи наҳну яғмо шо тухси ва жикил ва аргу ва уйғур илассийни-уаё фил мози ан якуна муқайидан бидоли вал ён фи қавлиҳем борди изо задаба ва холафаҳумул фузаййату ва ба’у мин қипчоқ ва сувори ан яжала мақонал ён қофан фил каллимаҳул қофияти авиррақикати ва икунул жаму вал нуҳдону фи ҳозихиллуғати ало насақен воҳиден ло фәрқа байнаҳумо. Юқолу фил каллимаҳул қофияти „*ё курдук*“ — ай аниҳду ватаралқавса, „*мен ё курдук*“, — ай ани ватартулқавса, „*биз ё курдук*“, — ай наҳну ватарнал қавса.

Таржимаси

(*Яғмо, тухсий, жикил: аргу, уйғур ва Юқори Чангача бўлган кўпчилик қабилалар ўтган замон фе’лини буйруқ охирига ди қушиб ясайдилар. Масалан, борди киби. Лекин ўгузлар, бази қипчоқлар ва суворинлар ўзагида қ, г ундоллари бўлган сўзларда, ёки умуман қалин сўзларда и ўрнига қ ёки юмшоқ сўзларда к қўллаб фарқ қилар эдилар. Натийжада улар тилида бирлик-кўплик формалари бархил бўлиб, фарқсиз қўлланар эди. Масалан, қ ли сўзларда у ё курди ўрнида у ё курдук, мен ё курдим ўрнида ҳам мен ё курдук; биз ё курдиқ ўрнида ҳам биз ё курдук дер эдилар.*)

Маҳмуд Қошғарий ўтган замон фе’ли I шахс бирлик формаси блан кўплик формаси учун бир хилда *-дук, -дук* аффикси ишлатилишини тилдаги катта камчилик деб ҳисоблайди. Чунки бу ҳолларда фе’лнинг шахс ва сонларида бирлик ва кўпликни айриш қийин бўлади. Аммо бу ҳолат XI асрдаги ҳамма қабилалар тилига эмас, балки юқорида кўрсатилган айрим қабилалар тилигагина хос бўлган ҳолатдир. XI аср адабий тилида (*Қутодқу биллик* да) ва ундан аввалги ёзма ёдгорликларда бу форманинг учрамаслиги унинг қадимги тилда жуда оз учрайдиган диалектал ҳолат эканини тасдиқ этади. XI аср тилидаги бу хусусиятни проф. А. П. Поцелуевский ҳам „кенг тарқалган ҳодиса“ сифатида қайд этганини проф. А. Н. Кононов кўрсатади¹. Брок, бу форма XI аср тилида „кенг қўлланган эди“ дейишда проф. А. П. Поцелуевский ҳақли бўлмаса керак. Тилда фе’л формалари турли вариантларга бой сўз туркумларидан синалади. Аммо фе’л формаларининг айрим вариантлари ўша халқ, миллат тили учун умумий ҳолат бўлмай, диалектал ҳолат бўлиши мумкин эканига ҳозирги замон ўзбек тилидан кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги ҳозирги замон фе’ли („бораяпман“, „келаяпман“ формаси) ўзбек тилининг Нишвош (Янгийўл районида), Пискент ва Пәркент қишлоқ шеваларида „бороттим“ ва „келоттим“ формаларида учрайди. Брок бу форма ҳозирги ўзбек тилида умумий ҳолат эмас.

XI аср тилида фе’лнинг ма’носини та’кидлаш, қат’ийлаш ва ба’зан тингловчи воқивдан тўла хабардор эмаслигини

¹ Қаранг: „Туркологический сборник“, 115 бет, А. Н. Кононов. „Происхождение прошедшего категорического времени“.

ифодалаш учун ўтган замон фе'лига *-ла* юклагасини ортирилган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

لاحرف يستعمله الغزبية على معنى تحقق الفعل وتمامه ويلحق
بأواخر الأفعال يقال منه آل بردى لا آى انه قد ذهب و تحقق
ذهابه و قوليم آل كلدى لا آى انه قد آنى و تحقق آتيانه و يكون
فيه قلبل من الأتكار على المخاطب لقله معرفة بوقوع هذ الفعل¹

-ло ҳарфун яста'милиҳул гуззийти ало ма'но таҳаққуқна фе'ли ва тамомиди ва юлдақу би авоҳириа аф'оли юқолу миҳу ул борди+*ло* ай аниҳу қад заҳаба ва таҳаққақа зихбуҳу ва қаваниҳем ул келди+*ло* ай аниҳу қад ато ва таҳаққақа ит'енуҳу ва якуну фиҳи қалилауи мишл никори алаа муҳотаби ли қиллати ма'рифатиҳи бивуқу'и ҳозил-фе'ли²

Таржимаси:

(*У* гузлар бир ишнинг бўлаганлиги аниқ ва қат'ий эканини англатиш учун ўтган замон фе'лининг охирига *-ло* юклагасини қўшадилар; ул борди*ло*. Бунда унинг боргани қат'ий ва муқаррардир. Ул келди*ло* деганда унинг келгани қат'ий ва муқаррардир. Баъзан бу форма тингловчининг ишдан хабардор эмаслигини, яхши билмаганини билдириб, никор ма'носида ҳам ишлатилади³.)

Бу форма (фе'лда *ло* қўшимчасини қўллаш) ўша даврларда кам қўлланилганидек, XI асрдан сўнгги даврларда ҳам кам учрайди. Бу форма Навоий асарларида ҳам ора-сира ишлатилганини кўрамиз:

Лабинг фикри бағримни қон қилди-*ло*
Чу қон қилди, кўздин равон қилди-*ло*⁴
Умрдин ноумид бўлдум-*ло*
Миҳнату ҳажр ичинда ўлдум-*ло*⁵.

Броқ бу *-ло* юклагасининг никор ма'нода қўлланилиши Навоийда ва унинг замондошларида ҳам учрамайди. Навоий тилида *-ло* юклагаси фе'лнинг I ва III шахс формасига қўшиб ишлатилган.

XI аср ўзбек тилида *-ти* аффикси буйруқдан ўтган замон фе'ли ясаганидек, сифатдош ҳам ясар эди. Масалан: Ул менга бурма бурушди (у менга бурма буриш ишида ёрдэмлашди) („Девони луғоти турк“дан) гапида ўтган замон биргалик фе'ли бурушди буйруқ охирига *-ди* қўшиб ясалган бўлса, бурушди нонг (бурушган нарса) гапида *-ди* аффикси ана шу буруш буйруғи а қўшилиб, сифатдош ясагандир. Масалан: териға ёғ суртулди („Девони луғоти турк“дан) деганда суртулди мажҳул фе'л; Суртулди нонг деганда „суртулди“ („суртилган нарса“)⁶ сифатдошдир. Тоғ кўрун-

¹ Девони луғоти турк, III т., 160 бет.

² Навоий, Бадойиул васат.

³ Навоий, Мушоот.

⁴ Девони луғоти турк, т. II, 182 бет.

ди—*күринди*—*мажхул*; *күрунди нонг*¹ (*күрунган нарса*)—*күрунди*—*сифатдош*. *Унинг кузи сувланди*—*„сувланди“* (*сув оқизди, сувли бўлди*)—*мажхул фе'л*; *сувланди нонг*²—*„сувланди“* (*сувланган нарса*)—*сифатдош каби*.

Маҳмуд Кошғарийнинг айрим сўзлар ҳақидаги изоҳларидан унинг юқоридаги ҳолатни ўтимли ва ўтимсизлик билан боғлиқ деб қарагани, фе'л даражасининг та'сири деб тушунгани англашилади. Чунончи у, *суртулди* сўзи 2 ма'нода: фе'л ва сифатдош ма'носида қўлланилишини изоҳлар экан, бу сўзни бир ҳолатда ўтимли, иккинчи ҳолатда ўтимсиз деб кўрсатади³. Ҳақиқатда бу ҳол, фе'л даражасига боғлиқ ҳол эмас, балки *-ди* аффиксининг икки хил функцияни бажаришидан келган ҳолдир. XI аср тилида *-ди* аффикси икки функцияни бажарар, я'ни фе'л ва сифатдош ясар эди. Масалан:

*Уларга нағу қилди эрса осиг*⁴

(Уларга нима фойда берган бўлса.)

Агар *бердинг* эрса кўр эмгар кучиг⁵

Нағу *берди* эрса яна тарк олур⁶

(Қандай берган бўлса яна тездан олади.)

Бу мисра'ларда аниқ фе'ли формасида қўлланган *қилди*, *бердинг*, *берди* фе'ллариининг ҳарбири аниқ фе'л эмас, *эрса* кўмакчиси қўшиб ясалган сифатдошлардир. Қултагин ёдгорликларида ҳам *-ди* аффикси худди шундай икки функцияда учрайди: *Аз ёғисин* бинип *тегди*, *ики ариғ санчди*, *балиққа бормади*⁷. (Азнинг аргумоғини миниб ҳужум бошлади, икки одамга найза урди, шаҳарга бормади). Бу гапда *тегди*, *санчди*, *бормади* фе'ллари ўтган замон фе'ли ма'носида қўлланган. Ёки: *Қоғон учтита* [учганда] *илим Қултагин*. . . Бу гапда „*учтита*“ фе'ли („*учганда*“ ма'носида) сифатдошдир.

XI аср тилида ўтган замон аниқ фе'лида шахс олмошини қўллаш турличадир. Масалан:

*Ўтодинг менга сен, туз-ўтмак ҳақин*⁸

(Сен менинг нон-тузимни ҳақладинг.)

*Эшиттим кўнгулга сиғурдим ани*⁹

¹ Девони луғоти турк. т II, 124 .

² . . . т. II, 196 .

³ . . . II т., 132 бет.

⁴ Қутодқу билик, 244 бет.

⁵ . . . 327 .

⁶ . . . 304 .

⁷ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 33 бет.

⁸ Қутодқу билик, 499 бет.

⁹ . . . 321 .

*Мен айдим эшиттинг, сен ўргандинг ул¹,
 (Мен айтганимни эшитдинг, уни ўргандинг)
 Нагу так топингу тугал билдинг ул,²
 (Қандай хизмат қилиш кераклигини яхши билиб
 олдинг).*

Бу мисоллардаги *ўтодинг, сизгудим, айдим, эшиттим, эшиттинг, ўргандинг, билдинг* фе'ллари—буйруқ охирига: *-тинг, -динг, -тим, -дим* қўшиб ясалган ўтган замон I-II шахс аниқ фе'ллари дир. Бу фе'ллар воқиянинг мазмуни жиҳатидан ҳам, замон жиҳатидан ҳам, ясаляш жиҳатидан ҳам нормал ҳолдаги фе'ллар дир. Бу фе'лларнинг ба'зиларида замон қисқа, ба'зиларида узоқ дир. Лекин ўтган замон аниқ фе'ли замон ва воқиянинг мазмуни жиҳатидан, ҳатто форма ва ясаляш жиҳатидан ҳам, ҳарвақт шундай бўлабермайди, улар турли формаларда учрайди. Ўтган замон аниқ фе'ли юқорида кўрсатилганча, буйруқ фе'лининг охирига шахс тусловчилари қўшиб ясалган. Энди қуйидаги мисолни кўздан кечирайлик:

Бу сўз *сўзладим* мен тутуб жон саро.

Бу мисолдаги *сўзла* фе'лига I шахс эгалик олмоши аффикси *-дим* қўшиб, ўтган замон аниқ фе'ли ясалганлигига қарамай, *мен сўзладим* бирикмасида *мен* олмоши ҳам келтирилган. Шу билан бирга, ба'зан, шахс олмоши тушириб ҳам қолдирилади:

*Ўзум дун'ё, давлат кўруб билмади.
 Тилак, орзулар³ теп, кўнгул урмади.⁴*

Ш ¹ Кутодқу биланк 351 бет.

² 516

³ „*Орзу*“ сўзи тожик тилидан кирган сўз дир. Бу сўз юқоридаги мисолда оғ ҳолда қўлланган. „Кутодқу биланк“ да „*орзу*“ сўзи билан тузилаган дархил фе'л формалари ҳам учрайди:

Кўнгул *орзулагса* йироқ ер яқин.
 Очуи будни эшитти ани *орзулар*.
 Ўзум *орзулади* аининг қобгини.
 Сени *орзуларди* э кўрклук юзум.
 Ўзум *орзулар* келдим энди сенга.

Кўрамизки, XI асрда „*орзу*“ сўздан „*орзулагса*“, „*орзулар*“, „*орзулади*“, „*орзуларди*“, „*орзулаб*“ фе'л формалари ясалган. Бу сўздан ҳатто булардан бошқа яна кўп фе'л формалари ҳам ясалганки, бунга етарли мисоллар бор. Демак, „*орзу*“ XI аср тилига сингиб кетган сўз дир. Брок, бу сўз билан „Девони луготи турк“ да учратмаймиз. Бугина эмас, унинг Девонинда „Кутодқу биланк“ да ишлатилган кўпгина тожикча ва ҳатто арабча сўзлар ҳам учрамайди. Ҳақиқатда Маҳмуд Кошғарин ўз олаига туркий тилларга хос сўзларни изоҳлашни вазифа қилиб қўйган. Унинг XI аср жонли тилидан келтирилган мисолларида тожикча ва арабча сўзлар жуда оз учрайди. Бундан кўринадики, у даврда арабча, тожикча сўзлар адабий тилга нисбатан жонли тилга, қабилаалар тилига оз сингиван эди.

⁴ Кутодқу биланк, 430 бет.

Бу мисра'ларда I шахс олмоши м туширилиб, билма-
дим ўрнида билмади, урмадим ўрнида урмади қўлланган:

Сени кўрди эмгак унутти узум¹.
Узум орзулаб келди эмди сенга²

мисра'ларида ҳам кўрдим, унуттим, келдим фе'ллари-
нинг шахс олмоши м туширилгандир.

Ўзунг ютти мунча будун юклари³

Бу мисолда юттинг фе'лида II шахс олмоши инг ту-
ширилиб, ютти тарзида берилган.

Узоқ ўтган замон ҳикоя фе'ли келаси фе'лига эрмоқ.
эмоқ ёрдамчи фе'ли қўшиб ҳам ясалар эди:

Кечургай эдим минг ёзуқ қилса мен⁴.

Ўтган замон фе'лида тусланиш (вақт ва шахс аффиксла-
рини қўллаш)га Маҳмуд Кошғарий алоҳида э'тибор берган,
тусловчиларнинг жонли тилда бўлган вариантларини аниқ-
лаган. Туркшунослар диққатини ўзига тортган бу масалада
Маҳмуд Кошғарийнинг фикрларини кенгроқ ёритишга инти-
ламыз.

Маҳмуд Кошғарийнинг ма'лумотига кўра ўтган замон
аниқ фе'ли аффиксининг талаффузида у давр қабилалари
тилида фарқ бўлган. Ба'зи қабилалар ўтган замон фе'лининг
I шахс қўшимчасини -дум тарзида „у“ блан талаффуз қил-
са, ба'зи қабилалар бу қўшимчани „и“ блан -дим тарзида
талаффуз қилганлар. Аргулар „билир“ сўзани „билур“ деб
талаффуз қилар эдилар:

واهل ارغو بقولون بلور يضمن اللام⁵

„Ва аҳли аргу яқулуна „билур“ юзаммуналлома“.

Таржимаси:

(Аргулар келаси замон фе'лини ҳарвақт лаблазган уни блан „билур“
тарзида кўлаган.)

¹ Қутодку билки, 426 бет.

² С. Е. Малов: Памятники древнетюркской письменности, 253 бет.

³ Қутодку билки, 332

⁴ 347

⁵ Девони луготи турк, II т., 28 бет.

Еки айрим қабилалар *бордим*, *келдим* тарзида, ба'зилар *бордам* тарзида „а“ блан талаффуз қилсалар, аргулар *бордум*, *келдум* деб „у“ блан талаффуз қилар эдилар.

واهل ارغو بقولون بردم ككدم برفع الدال فى الافعال
الماضية كلياً¹

„Ва аҳли аргу яқулуна *бордум*, *келдум* бираф'ид-доли фил аф'олил мозияти қуллиҳо.

Таржимаси:

(„Аргулар ўтган замон фе'я ясовчи аффиксини ҳарвақт „у“ уналиси блан талаффуз қиладилар: *бордум*, *келдум* каби“.)

Ҳозирги жонли тилда Тошкент ва унинг атрофида *борду* (g), *келду* (g) каби, Наманган ва унинг атрофида *бордуна*, *келдуна* каби талаффуз қилинади. Бу талаффуз ана шу аргу қабиласи тилининг хусусиятидан келган та'сир бўлиши мумкин. Аргу қабиласи тилига оид яна бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам шунини тасдиқлайди. Масалан, фе'ллардан иш оти ясашда фе'л ўзаги охирига *-ғув* *-ғув* қўшимчасини орттириш аргу қабиласи тилига хос хусусиятдир: *борғувчи*, *келғувчи* каби. Бу хусусият таримизда барқарордир. XI аср тилида жўналиш келишини қўшимчаси функциясида ва „учун“ мазмунида *қо*, *-ғо* қўллаш аргу қабиласининг тил хусусияти эди. Бошқа қабилаларда бу қўшимча ўринпайт функциясида қўлланар эди.

قا حرف ينوب عن معنى الى فى لغة ارغو يقال منه انا ما
يرماق بردم اى اعطيت لابي درهم او يقال انا ما توار بردم
اى اعطيت لامي مالا انا ما سوزا برم اى قلت لابي كلاما

„Қо ҳарфи януби ан ма'но ило фи дугати аргу юқолу минду *отомқо* *ирмоқ* *бердим*—ай а'тайту лиаби дирҳаман ва юқолу *отомқо* *товор* *бердим*—ай а'тайту лиумми молан, *отомқо* *сўз* *айдим*—ай қуату лиаби каломан“ (Девони дуготи турк, III т., 159 бет).

Қо қўшимчасининг ҳар икки функцияси ҳамма шеваларда ҳам сақланган, ёки аргулар тилида иккинчи шахс кишилик олмоши белгиси *-инг* ўрнида *-инг* қўллаш кўпгина жойларда ҳозир ҳам сақланган — *қочирдинг* эмас — *қочирдинг* каби.

وفى بعض لغات ارغو يجعل كاف الخطاب غيناتحو قولهم
تبندينغ اى عبتت سين اى قجردينغ اى اهريته.

Девони дуготи турк, III т. 102 бет.

„Вафи ба'зи луғоти аргу юж'алу кофул-хитоби ғайнан наҳ-
ву қавлиҳем *топиндинг*—ай абатта *сен ани қочирдинг*—ай
аннака аҳрабтаҳу (Девони луғоти турк, II т., 131 бет).

Аргулар тилининг айрим кичик хусусиятлари ҳам сақланиб
келиши тасодифий ҳодиса эмас, аксинча аргулар шу ерларда
жуда қадимдан яшаб келатган қабилла эканидан келгандир.
Аргулар ҳақида Девонда берилган ма'лумот шунини исботлайди.

Бу ҳақда „Девони луғоти турк“да шундай дейилади:

وذلك ان ذالقرنين لما وصل الى بلاد ارغو هل السحاب
عزاليها فتوحل الطريق فاصا به من ذلك تعب شديد

„Вазолика анна заақарнайи ламмо васала ило билоди аргу ҳаллас-
саҳобу азалиҳо, фагаваҳдалат тариқу фалсабоҳу мин золика таабун шад-
идун (Девони луғоти турк, I т., 330 бет).

Тар ж и м а с и:

(„Искандар Зулқарнайи аргу шаҳарларига етгач ёмғир ёғди, ерлар бот-
қоқ бўлиб кетди. Искандар қаттиқ қийнални.“)

Юқоридаги изоҳдан аргуларнинг кўп шаҳарлари борлиги
ма'лум бўлади. Улар қайсилар экани ҳақида ҳам Девонда
етарли ма'лумот берилган.

Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади:

ارغو اللهم و هو ما بين الجبلين و منه سميت البلاد التي
بين طراز الى بلاساغون ارغو لكونها بين الجبلين

(„Аргу аллаҳабу ва ҳува мобайнал жабалайни ва минҳу сум-
мийятил билодуллати байна тирозен ило Балосоғун аргу ликан-
ниҳо байнал жабалайни“ (Девони луғоти турк, т I, 114-бет).

Тар ж и м а с и:

(„Аргу икки тоғ орасидаги яйловдир, шунинг учун Тироздан Бало-
соғунга қадар бўлган шаҳарлар ва у ерларда яшаган хаақлар аргу деб
аталар эди).

Тироз блан Балосоғун орасида Кабиш, Тала, Балу номли
шаҳар ва қишлоқлар бор. Уйла, Ямар каби анҳорлар бор эди.
Девон ма'лумотиға кўра аргулар Узғанд ва Азгиш шаҳар-
ларида ҳам яшар эдилар. Демак, аргуларнинг тил хусусият-
ларининг бир қисми ҳозиргача етиб келиши, улар жуда кенг
территорияда яшовчи, ҳозирги Чимкентдан Тўқмоққача бўл-
ган территорияда ва бутун Фарғона территориясида яшаган
бирқанча қабилалар орасида кўп нуфуслилар аргулар экан-
лиги ва мамлакатни идора этиш у даврда кўпроқ уларнинг
қўлида эканлиги блан боғлиқдир. Девон ма'лумотларига кўра

XI асрларда арғу қабиласининг мавқин анча ўзгарган. Идоравий ишларга бошқа қабилла вакиллари кўтарилган. Тарихий асарларда сўнгги даврларда арғу қабиласи номининг кўрнимаслиги, улар идоравий ишлардан узоқлашиши билан боғлиқдир. Аммо ҳарвақт ҳам бу қабилла шу жойларда яшаб келган.

Маҳмуд Кошғарийнинг фикрига кўра, ўтган замон аниқ фе'лнинг аффикси фақат *-ди* бўлиб, бу аффикс айрим фе'лларда ассимиляция ва диссимиляция қонунига мувофиқ *-ти* тарзида ҳам қўлланилади.

واعلم بان الماضى مقيد بالبدال والياء فى جمع الافعال فقط لا يترس عنها الا ان الدال اذا صحبت حروف الصلابة تنقلب تاء¹ لشدّة المخرج²

„Ва'лам бизиналмоси муқайядун биздоли вал ёки фи жамиил аф'оли фақат лоятгай'ру анҳо влло аннадлола изо саҳибат ҳуруфассалобати танқалибу тоан ан шиддати махражи.“

Таржимаси:

(„Ўтган замон фе'ли ҳарвақт буйруқ фе'лига *-ди* қўшиб ясалди, фақат қаттиқ товуш билан битган буйруқлардагина *д* ундоши *т* га айланди, у қаттиқ товушга сингиб, мослашади.“)

Бу ўринда Маҳмуд Кошғарий „қаттиқ товуш“ деб жарангсиз *т* ни кўрсатган.

Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича ўтган замон аниқ фе'лида *-м*, *-нг*, *-и*, *-миз*, *-ингиз*, *-илар* шахс олмошлари бўлиб, ўтган замон ма'носини билдиручи аффикс *-ди* аффиксидир: Чунончи:

فا الميم علامته اضافته الفعل الى النفس فى قوليم بردم اى ذهبت و كافي الغنة علامته للمخاطب فى قولك بردك اى ذهبت والياء علامته فعل الغائب فى قولك بردى اى ذهب²

„Фалмиму аломату изофатна фе'ли иланиафси фи қавлиҳем *бордам* айзаҳабту ва кофул фушати аломатуи лил мулоғоби фи қавлика *бординг* ай заҳабта вал бу аломату фе'лил гоибн фи қавлика *борди* ай заҳаба“.

Таржимаси:

(„Борлим“ фе'лигаги *м* ундоши иш ва ҳаракатнинг бажаруҳиси I шахс эканини кўрсатувчи аффиксдир; *бординг* фе'лидаги *нг* II шахсни кўрсатувчи аффиксдир, *борди* сўзидаги *-и* эса, III шахсни англаувчи аффиксдир“.)

Сени орзуларди, э, кўрклуқ юзум.

Бу мисра'даги „орзуларди“ узоқ ўтган замон фе'ли келаси замон фе'ли — „орзулар“ формасига *-ди* қўшиб ясалган эмас. Бу хил мисоллардаги *-ди* фе'л ясовчи аффикс эмас, балки

¹ Левони луғоти турк, II т., 23 бет.
² — — — — — 29 бет.

келаси замон фе'лига қўшилиб, узоқ ўтган замон функция-сини бажаручи эди кўмакчисининг қисқарганидир.

Ўтган замон аниқ фе'ли ўздан англашилган замоннинг узоқ-яқинлиги, узун-қисқалиги жиҳатидан ҳам турлича бўлади.

Масалан:

Аю бердим эмди эшиттинг бу сўз¹.

Бу мисра'даги аю бердим („айтиб бердим“), эшиттинг аниқ фе'лларидоги замон—сўзловчи тингловчига сўзлаб турган пайт блан чекланучи қисқа бир замонни англатади.

Ёғилиқ кишилар севинч бўлмади².

(Душманли кишилар шод бўлмади.)

Турли-турли вақтларда яшаган кўп кишилар устида айтиладиган бу хабар жуда қадимги вақтларга қаратилгандир. Бу мисолда сўзловчи шахс III шахс орқали узоқ ўтган замонда бўлган ёки бўлмаган воқияни ҳикоя қилди. Демак, аниқ фе'лнинг замон чегараси кенгдир. У орқали яқин ўтган замон ҳам, узоқ ўтган замон ҳам ифодаланади. Замоннинг узоқ ёки қисқалигини англатишда гап қурилишининг роли каттадир. Фе'л замонлари қўшма гапларда яна ҳам очиқроқ сезилади:

Эзиска қотилди, бузилди иши³.

(Ёмонга аралашди-ю, иши бузилди.)

Бу натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапидаги „қотилди“ фе'ли бирмунча илгариги вақтларда бажарилган ишни англатса, эргаш гапдаги „бузилди“ фе'ли бирмунча кейин „қотилиш“нинг оқибатида бирданига юзага келган „бузилиш“ мазмунини, я'ни тўсат фе'лни билдиради.

Ўқудим битикни ёруқ бўлди кўз⁴.

Бу мисра'да кўзнинг ёруғ бўлиши, я'ни шодланиш, хатнинг ўқилишидан кейин бирдан юзага келган ҳолатдир. Қуринадики, шу мисоллардаги фе'л замонларининг бири узоқ ўтган замонда бўлган ҳодисани англатса, иккинчиси яқин ўтган замондаги ҳодисани англатади. Бунда қўшма гап алоҳида аҳамиятга эга. Шарт қўшма гапда эргаш гап замони жуда яқин, ҳатто ҳозирги ва ба'зан келаси замон блан тенгдир:

Сени кўрдум эрса ёруқ бўлди кўз⁵,

Уруғсуз киши улса кести уруғ⁶.

¹ Қутодқу биллик. 250 бет.

² 357

³ Қутодқу биллик 328-бет

⁴ дан

⁵ .

⁶ .

Демак, келаси замон ўрнида ўтган замонни қўлланиш XI аср тилида ҳам бор эди. Ҳозирги жонли тилимизда ҳам, адабий тилимизда ҳам, тўсат фе'ли кўп қўлланилади. Лекин ҳозир бу тўсатлик ма'носи махсус юкламалар (-у, -ю, -ву) орқали осон англашилади: „*келди-ю кетди*“, „*уқидим -у жунадим*“, „*бор-у кел*“ ва бошқалар.

Юқоридаги мисоллар ана шу формаларнинг боғловчисиз ифодаланган қадимги давр тили намунасидир.

*Кеча туриб юрир эрдим,
Қора қизил бури кўрдим,
Қаттиғ ёни қуракўрдим¹.*

Бу мисра'ларда пайт эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапидаги *юрир эрдим*—узоқ ўтган замон ҳикоя фе'ли бўлса, эргаш гапдаги *кўрдим* фе'ли ва учинчи мисра' эргаш гапдаги *қура кўрдим* фе'ли бир ҳолатдан сўнг тездан юзага келган бошқа ҳолатни англатучи тўсат фе'лдир. Куринадики, XI аср тилида тўсат фе'ли махсус морфема орқали ҳам ясалар экан.

Узоқ ўтган замон фе'ли ўтган замон аниқ фе'лига *эрди* кўмакчисини қўшиб ясалар эди.

*Неку қилди эрди қадошлар сенга².
(Ёр-дустлар сенга нима қилиб эди?)*

мисраида *қилди* аниқ фе'лига *эрди* кўмакчиси қўшилиб, ўтган замон ҳикоя фе'ли ясалган бўлса, қуйидаги мисра'да:

Ёгинг бўлди эрса ўсал бўлмағил.³

Ўтган замон аниқ фе'ли—*бўлди* га *эрса* шарт кўмакчисини қўшиб, узоқ ўтган замон шарт фе'ли ясалган. Узоқ ўтган замон ҳикоя фе'ли келаси замон фе'лига *эрмоқ* кўмакчиси қўшиб ясалар эди:

Кечиргай эдим минг ёзуқ қилса мен.⁴

мисраида ҳам, келаси замон фе'лига *эдим* кўмакчисини қўшиб, давом-такрор фе'ли ясалган.

¹ Девони луғоти турк. III т, 165 бет.

² Қутодқу биллик, 278 бет.

³ Қутодқу биллик, 208 бет.

⁴ Қутодқу биллик, 400 бет.

Ўтган замон аниқ фе'ли мазмун жиҳатидан ҳам турличадир.

Сўзловчи ўзи кўрган, билган ҳаракатлардан, ба'зан бир-неча иш ва ҳаракатлар олдин ёки кейин бажарилишидан хабар беради:

*Алик олди, очти, ўқуди кўриб,
Тугатти сўзин, турди боди белиг¹.
(Сўзини тугатди, туриб белини боғлади.)
Яна қўпти, эртан ишин бошлади.²
Кўзи юмди Ойтулди, ҳеч очмади.³
Мени кўрди Ҳожиб, сўзум тинглади.⁴
Сўзин кести Ҳожиб, ҳеч ундомади.⁵*

(Ҳожиб, я'ни вазир, сўзни кесиб, индамай қолди.)

Бу мисра'лардаги фе'ллар ҳаммаси ўтган замон содда ҳикоя фе'ллари дир. Ўтган замон ҳикоя фе'ли қўшма фе'ллар блан ҳам ифодаланади. Масалан:

Севинчин туриб чиқти қошин ёза⁶.

(Севинч блан туриб, қошини ёзиб, я'ни кулиб чиқди.)
Бундаги *чиқти* фе'ли *-иб* аффикси орқали ясалган ўтган замон равишдоши — *туриб* блан бирикиб, ўтган замон ҳикоя фе'ли ясаган.

Аммо:

Қадоши тоба борди севина-кула⁷

мисраида ўтган замон фе'ли *борди -а* блан ясалган равишдошга қўшилиб, ҳикоя фе'лини ифодалаган.

Эвига келиб тушти, ётти тиниб⁸

мисраида ҳам *ётти* фе'ли *-иб* блан ясалган равишдошга қўшилиб, ўтган замон ҳикоя фе'ли ясалгандир.

Фе'л замонлари ба'зан фе'лдан бошқа сўзлар орқали ҳам ифодаланади:

Сени кўрдум, эмди кўнгул булди бош⁹

мисраида фе'л замони *эмди* орқали аниқланган.

1	Қутодқу билан,	389	бет
2	"	328	"
3	"	307	"
4	"	261	"
5	"	255	"
6	"	263	"
7	"	425	"
8	"	421	"
9	"	496	"

*Алик айди эмгап югурдинг угуш¹
Кунгил топламади бу ишни кўриб².*

Бу мисра'ларда фе'л замонлари пайт эргаш гапли қўшма гап мазмуни билан боғлиқ бўлган грамматик хусусиятдан келиб чиққан. XI аср тилида, сийрак бўлса-да, такрорий давом фе'ли ҳам қўлланилар эди:

Кечургай эдим минг ёзуқ қилса мен³.

(У минг марта гуноҳ қилса ҳам, мен ҳар гал кечирар эдим.)

Демак, ўтган замон такрор фе'ли келаси замон аниқ фе'лига эрмак кумакчи фе'лини қўшиб ясаллади.

XI асрда ўтган замон аниқ фе'ли формаси орқали идиоматик та'бирлар ҳам қўлланилар эди.

Ул товориғ авурди—товурди⁴.

(У товориғи авдурди—тўнкарди.)

Безанди—кезанди⁵. [Ясанди—тусанди.]

Ўтган замон фе'ллари синонимик формада қўллаш ҳам бор эди. Анинг кунгли яйшди—яйқалди⁶ каби.

Ўтган замон ҳикоя фе'лининг содда фе'ллар орқали ифодаланиши сийрак учрайди. У асосан қўшма фе'лларда келди.

Эвига келиб тушти, кирди юриб⁷

мисраидаги келиб тушти, юриб кирди қўшма фе'ллари ўтган замон қўшма аниқ ҳикоя фе'лидир.

Егис ер тўшониб ётурлар кутиб⁸

мисраидаги ётурлар кутиб фе'ли ҳам ўтган замон қўшма ҳикоя фе'лидир. Биринчи мисолдаги кирди юриб, иккинчи мисолдаги ётурлар кутиб қўшма фе'ли вазн ва қофия талабига мувофиқ олдинма-кетин ишлатилган. Буларнинг тўғриси юриб кирди, кутиб ётурлардир.

¹ Қутодку' биланк 425 бет

² " " 316 бет

³ " " " "

⁴ Девони луғоти турк.

⁵ " " " "

⁶ Қутодку' биланк, 251 бет

⁷ " " 300 "

⁸ Қутодку' биланк, 266 "

Утган замон фе'лининг бўлишсиз формаси асосан буйруқ охирига -*ма* аффикси қўшиб ясалар эди. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзган:

واما النهى له قياس واحد وهو ان يزداد على صيغة الامر الميم
والالف في جميع اللغات. بيانه يقال برما اى لا تذهبى ترما اى
لا تنقم و في الجمع بارمنكلار لا تذهبا ترماكلار اى لا تقوموا¹

„Ва амманнаҳ'ю ладу қиёсуи воҳидун ва ҳува ан юзода ало сийғатил амери ал-миму вал-алифу фи жаминил луғоти. Баёнуху юқолу *борма* ай лотаҳаб *турма* ай лотақум ва фил жам'и *борманглар*, ай ло таҳабу *турманглар* ай ло тақуму“.

Таржимаси:

(„Утган замон фе'лининг бўлишсиз формаси буйруқ охирига бўлишсизлик қўшимчаси -*ма* қўшиб ясалади. *Борма*, *турма*—бирлик; *борманглар*, *турманглар*—кўплик).

XI асрдаги қабилалар тилда айрим сўзларнинг бўлишсиз формасида фарқ бор эди. Уғузлар *тинмоқ* фе'лининг бўлишсиз формаси—*тинма* ўрнида бўлишли форма *тин* сўзини ишлатганлар, бўлишли *тин* ўрнида бўлишсиз форма—*тинма* сўзини қўлланганлар.

Чунончи:

والغزيرة اذاهت الرجل عن التكلم تقول تنها وهذا مقلوب
اى لانسكت والترك تقول تن ومعناه اسكت و اذا قال تنها يكون
المغنى لا تسكت اخطات الغزيرة²

„Вал гузийяту изонаҳатирражула анит такаллуми тақулу *тинма* ва ҳозо мақлубун ай лотаскут ваттурку тақулу *тин* ва ма'ноҳу ускут ва изо қола *тинма* яқунул ма'но ло таскут аҳтаатия гузийяту“.

Таржимаси:

(„Уғузлар бировни сўзлашдан қайтармоқчи бўлсалар *тинма* дейдилар, бу—фе'ли тескари ишлатишдир. Турклар *тин* дейдилар, *тинма* дейиш эса *тинчимагаин* демақдир. Уғузлар хато қўллайдилар“).

Утган замон фе'лининг бўлишсиз формаси ба'зан *йўқ* сўзи орқали ҳам ифода қилинади. Масалан:

Аюр: *кўрмишим йўқ бу янглағ киши³*

мисрвида утган замон фе'ли *кўрмиш* га *йўқ* сўзини бириктириб бўлишсиз мазмунида қўлланилган. Бўлишсиз форма-

¹ Девони луғоти турк, II т., 53 бет.

² „ II т., 24

³ Қутодқу билықландан.

си, ба'зан, айрим гапларда бўлишли форма блан ҳам ифода қилинади. Масалан:

*Қою эдгу қолди менга қилмадинг,
Қою орзу қолди менга бермадинг.*

Бу мисра'лардаги қўшма гапда бўлишли формада қўлланган *қолди* фе'ли бўлишсиз ма'нода, бўлишсиз формада ишлатилган *қилмадинг, бермадинг* фе'ллари эса, бўлишли ма'нода, я'ни *қилдинг, бердинг* ма'носидадир. Бу ерда гап қурилиши ва урғунинг роли каттадир.

Сўроқ эргаш гапли қўшма гапда яқин келаси замон фе'лига *эрмак* кўмакчи фе'лини қўшиб ҳам утган замон аниқ фе'лининг бўлишсиз формаси ясалади:

Налук тургай эрдим бу ерга келиб

Бу мисра'да яқин келаси замон фе'ли—*тургай* ва *эрдим* кўмакчи фе'лларидан тузилган қўшма фе'л—*тургай эрдим* мазмунан бўлишсиз ма'нодадир.

— XI аср ёзма ёдгорликларида ўтган замон фе'лининг бирқанча формалари қўшма фе'ллар орқали бебилганлигини кўраемиз. Бу ҳол яна ҳам диққатга сазовордир. „Девони луғоти турк“да келтирилган фольклор материаллари қўшма фе'лнинг (икки, уч ва ҳ. к. сўзлардан тузилган) жуда кўп турлари XI асрга қадар ҳам тилда мавжуд эканидан дарак беради. „Қутодқу билик“ автори бу формаларни яна янги сўзлардан ва янги формаларда тузиб бойитган. Кўпгина сўзлардан қўшма фе'ллар тузиш, уч сўздан қўшма фе'л ясаш усулини XI аср адабий тилида кенг суратда қўллаш „Қутодқу билик“ автори Юсуф Хос Ҳожибнинг адабий тил тарихидаги зур хизматларидандир. Масалан:

Вазирлик тегиб бўлса илгинг узун¹

мисранда *илги узун бўлмақ* қўшма фе'ли уч сўздан ясалгандир.

Бу сўздин узунга кўтургил улук²

мисранда *улук кўтурмоқ* („ҳисса чиқармоқ“) тарзида, отга фе'лини бириктириб қўшма фе'л тузган.

Кучинга қувониб кўкис кермагил³

¹ Қутодқу билик, 353

² „ : : 526

“ : : 439

мисраида *кўкис кермоқ* қўшма фе'лини „мағрурланмоқ“ ма'носида идиоматик бирикма сифатида ишлатган. Юсуф Хос Хож 6 кўмакчи фе'ллардан кенг фойдаланган. У сўз туркумларига *қил, бўл, кел* ва бошқа бир кўп кўмакчиларни бириктириб, ҳархил ма'ноларда ишлатган. Айрим сўзлар кетидан *қил* кўмакчисини бириктириб, ўтимли қўшма фе'л, *бўл* кўмакчисини бириктириб, мажҳул фе'л формаси ясаган.

Масалан:

Ғариблик соқинчи сариғ қилди энг¹.

(Елғизликдан, айрилиб қолганликдан етган соғинишлик юзимни сарғайтирди). Бу мисра'да *сариғ* сўзига *қил* кўмакчисини қўшиб, ўтимли фе'л ясалган. Қуйидаги мисра'да *сариғ* сўзига *бўл* кўмакчисини қўшиб, мажҳул форма ясаган.

Бу нангим туганса сариғ бўлғо энг²

(Бу номус қўлдан кетса юзим сарғаяди.)

мисраида „сариғ“ сўзига „бўл“ кўмакчисини қўшиб, мажҳул форма ясаган.

„Қутодқу билик“да биз қўшма фе'лларнинг бирнеча турларини кўраимиз. Бу китобнинг автори қўшма фе'л формаларидан турли ма'нодаги турли сўзларни ясаш учун кенг даржада фойдаланган. Масалан, *оғир тутмоқ* ва *оғир қилмоқ*—ҳурматламоқ ма'носида; *тил уйнамоқ*—ҳазиллашмоқ ма'носида ва бошқалар:

Билик, ардам ўгран, оғир тут ани,

Оғир қилғай охир ул ардам сени.³

Тилин уйнамағил кудозил сўзунг.⁴

Ўтган замон аниқ фе'лининг қўшма сўздан ясалмиш усуллари турлича эди:

1) бирхил такрор йўли билан тузилган товушга тақлидий сўзларга кўмакчи фе'ллар қўшиб, ўтган замон қўшма аниқ фе'ли ясалар эди: *Туқ-туқ этти*—тақиллатти каби.

2) Турлича сўз туркумларини кўмакчи фе'лга қўшиб қўшма фе'л ясалади:

Янут берди Ойтўлди, теди менга⁵

Ер ўпти, кўр, Ойтўлди айди менга⁶

¹ Қутодқу билик, 250 бет

² „ „ „ 250 „

³ Қутодқу билик, 2 2 „

⁴ „ „ „ 262 „

⁵ „ „ „ 261 „

⁶ „ „ „ 259 „

*Савол қилди Луқмон ҳақимга бир эр¹
Илиққа кўрунгила қутинг боди қур²
(„Илиққа бориб кўрин, бахтинг кулди“).*

Демак, қўшма аниқ фе'лларда асосий фе'л сўнг келади. Фақат алоҳида ҳоллардагина кўмакчи фе'л олдин келади. Юқоридаги мисра'ларнинг сўнггисинда „боди қур“ қўшма фе'лида кўмакчи фе'л олдин қўлланган. Бунда „боди қур“ қўшма фе'ли мазмун жиҳатидан ҳам олдинги мисра'лардаги қўшма фе'ллардан фарқлидир: қур боғламоқ — киришмоқ ма'носигаги идиоматик та'бирдир.

Ўтган замон қўшма аниқ фе'ли ҳол равишдошига кўмакчи фе'ли тиркаб ҳам ясалар ва бу қўшма аниқ фе'л иш-ҳаракатнинг тугалланганлигини англатарди:

Кеса сўзлади сўз, кўнгила бермади³.

(Сузни чўртта кесиб қўйди, кўнгила бермади.)

Оча айди Ойтўлди қилқи тузи⁴.

(Тўғри қилиқли Ойтўлди очиб айтди)

Аю бердим эмди эшиттинг бу сўз.⁵

Ўтган замон қўшма давом такрор фе'ли икки хил йўл билан ясалар эди:

1) яқин келаси замон фе'лига эди, эрди кўмакчи фе'ллари қўшиб:

Кечургай эдим минг ёзуқ қилса мен.⁶

2) келаси замон фе'лига эди, эрди кўмакчи фе'ллари қўшиб:

Кеча туриб юрар эрдим.

Қора-қизил бўри кўрдим.⁷

Ўтган замон аниқ фе'лининг III шахс бирлик формасига эрди кўмакчи фе'ли қўшилиб, узоқ ўтган замон фе'лининг ҳар учала шахс формаси ясалар эди:

Ҳеку қилди эрди қадошлар сенга.⁸

Бу мисра'да ўтган замон аниқ фе'лининг III шахс формаси қилди фе'лига эрди кўмакчиси қўшилиб, узоқ ўтган замон фе'лининг III шахс формаси ясалган.

¹ Қудотқу билик, 360 бет

² „ . . . 257 . . .

³ „ . . . 3-9 . . .

⁴ „ . . . 228 . . .

⁵ „ . . . 389 . . .

⁶ „ . . . 332 . . .

⁷ Девони луғоти турк, III т., 5 бет.

⁸ Қудотқу билик, 278 . . .

Кусаб келдим эрди сени кўргали¹.

Бу мисра'да ўтган замон аниқ фе'лининг I шахс формаси келдим га эрди кўмакчи фе'ли қўшилиб, узоқ ўтган замон фе'лининг I шахс формаси ясалган.

Аниқ фе'лининг охирига эрса ёрдамчи фе'лини қўшиб, ўтган замон шарт фе'ли ясалар эди. Масалан:

Нагу берди эрса яна тарк олур²

мисраида аниқ фе'лининг III шахс формасига эрса шарт фе'лини қўшиб, шарт қўшма фе'лининг III шахс формаси ясалган.

Кенгаш қилдинг эрса инони менга.³

Бу мисра'да аниқ фе'лининг II шахс формасига эрса шарт фе'лини қўшиб, II шахс қўшма шарт фе'ли ясалган. Қуйидаги мисра'да аниқ фе'лга эрса шарт фе'лини қўшиб, қўшма шарт фе'лининг I шахс формаси ясалган:

Неку эктим эрса они ўрдум охир.⁴

Демак, XI аср тилида ўтган замон шарт фе'лининг ҳамма шахс формалари асосий фе'лга шарт кўмакчисини қўшиш йўли билан ифодвланган.

ҲОЗИРГИ-КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕ'ЛЛАРИ

Келаси замон фе'ли иш-ҳаракатнинг сўзловчи сўзлаб турган замондан сўнг бажарилиш-бажарилмаслигини англатади. Келаси замон фе'ли XI аср тилида икки хил йўл билан ясалар эди: 1) буйруққа -ар, -ур, -ир аффиксларини қўшиб, 2) буйруққа -гой, -гой аффиксларини қўшиб.

Келаси замон фе'лининг III шахс бирлиги буйруққа -ур, -ар, -ир, -р аффикслари қўшилиб ясалади.

Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, келаси замон фе'лининг юқоридагидек биринчи хилда ясалиши асосий урини тутати. Мелиоранский келаси замон фе'лининг асосий формаси буйруққа -гой, -гай аффикслари қўшилиб ясалган фор-

¹ Қутоджу билек, 520

² Девони луғоти турк, III т., 165 бет.

³ Қутоджу билекдан.

ма деб курсатган. Буйруққа *-ур* аффиксини қўшиб ясалган келаси замон фе'л формасини Мелиоранский *-тай* блан ясалган фе'л формасининг ўзгариши натижасида келиб чиққан форма деб изоҳлаган. Мелиоранскийнинг қараши блан Маҳмуд Кошғарийнинг қараши ўртасида фарқ бор. Чунончи Мелиоранский қуйидагиларни келтиради:

والمستقبل منهما بمعنى يكون بولغاي و قد يقولون كان
ايضا بلر لان الراء ينوب عن الغين والياء الزائدتين في آخر
المستقبل

„Вал мустақбалу минҳумо бима'но икуну *булғой* вэқад иқулуна кона айзан *булур* лизинarroа янубу анил-тайни вал-эйзоондайтайни фи охирия мустақбали“.

Т а р ж и м а с и : ¶

(„Будди“, „бўлмоқ“ фе'лларининг „бўлади“ ма'носигаги келаси замон формаси *булғой*—дир. Ба'зан буйруқ охирига орттириладиган—*ғой* аффиксининг ўринига—*ур* ортдириб, *булур* тарзида ҳам қўлланилади“.)

(Мелиоранский, „Араб филолог о турецком языке“ 19 бет).

Ҳақиқатда XI аср ёдгорликларида келаси замон фе'ли *-ар -ур -ур* аффикси блан ясалган формаси кўп учрайди.

А. М а с а л а ʼ н :

*Билик бирла ёзилур камуғ терс тугун*¹. (Бунда— *-ур*)

*Ариғлиғни барча кишилар тилар*². (Бунда— *-р*)

Ариғ бўлса ош-сув киши орзулар. (Бунда ҳам— *-р*)

*Будук*³ тилларинда нағу⁴ сўз юрир⁵. (Бунда— *-ур*)

*Бириси сўрар, бу бириси оғар*⁶). (Бунда— *-ар*)

Ул қор қомуғ қишин инар.

Ошлиқ, тариқ андин унар. (Бунда ҳам— *-ар*)

Явлоқ яғи меңда тинар.

*Сен келибон тебрашур*⁷.

Бу аффиксларга *-лар* қўшиб, келаси замон фе'лининг III шахс кўплик формаси ясалади:

*Бижғос*⁸ битик қилурлар,
*Хондин басут*⁹ тиларлар¹⁰.

¹ Қутодқу билик, 275 бет

² 250

³ Будун—халқ

⁴ Нағу—қандай

⁵ Қутодқу билик, 269 бет

⁶ 449

⁷ Девони луғоти турк, II т., 161 бет.

⁸ *бижғос*—келишув, битишув

⁹ *басут*—ёрдам

¹⁰ Девони луғоти турк, I т., 382 бет.

Келаси замон фе'ли буйруқ фе'лининг охирига *-ғой* *-қой*, *-гай* аффиксларини қўшиб, III шахс формасини ясаш мисоллари қуйидагилар:

Туғуб кўрмадуктай йиротқой узин¹
(Худди туғиб кўрмаган, я'ни бир умр кўрмагандай
узини узоқлатади².)
Умунж кесмагаймен сенга, ай умунж.
(„Э умид, сендан узилмайман“)
Яроғой ани чин фаришта деса.

Бу аффиксларга *мен*, *сен* олмошлари қўшилиб, келаси замон фе'лининг I—II шахс формалари ясалган:

Биликни юкармен³

Келаси замон фе'л формасида ба'зан замон ноаниқ қолади. Келаси замон фе'ли ёлғиз келаси замоннигина эмас, умуман вақтни англатади:

Аркач⁴ эти эм бўлур, эчку эти ел бўлур⁵

мақолида *бўлур* фе'ли ҳамма замонга алоқадордир.

Ава⁶ қилмиш ишлар ўкунчлик бўлур⁷

мисривда ҳам *бўлур* фе'ли умуман ҳамма замонни англатади.

Биринчи хил йўл билан келаси замон фе'ли ясашда XI асрдаги қабилалар орасида фарқ бор эди. Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ма'лумот беради:

والغزينة طرح احدى الرائين في اكثر الافعال الغابر ةللخفته
وتكلم براء واحدة على صيغته الامر و ليس ذلك بحسن ولا بقباس⁷

„Валеузийяту тутраҳу эҳдарроайни фи аксарил аф'олил гобирати дил киффати фатакаллазу бирозни воҳидатен ало сийғатил амри ва лайса золика биҳасанен вало биқийсен“.

¹ Кутодку билик, 410 бет.

² Девони луғоти турк, II т., 30 бет; *юкармен*—тўпларман

³ *Аркач*—кийик

⁴ Девони луғоти турк I том, 61 бет.

⁵ *Ава*—шошилич.

⁶ Кутодку билик, 255 бет.

⁷ Девони луғоти турк, II т. 30 бет.

Таржимаси:

(.Ўғузлар келаси замон фе'ли исашда бир р ни туширадлар. Масалан, қондага кўра: бор буйруғидан келаси замон фе'ли исаш учун охирига бир р орттириб борир, борирман, борирсан тарзида қўлаш керак бўлса, ўғузлар бир р ни тушириб, боран, мен боран тарзида қўллайдилар. Бу тўғри эмас ва қондага хилофдир).

Келаси замон фе'лларида бир тарафдан замон ноаниқ, я'ни ба'зан узоқ келаси замонни кўрсатса, ба'зан яқин келаси замонни англатади.

Масалан:

Ориғлиғни барча кишилар тилар¹

мисранда тилар фе'ли ҳарбир замонни кўрсатади. "Келаси замон бўлишсиз фе'ли буйруққа мас аффиксини қўшиш йўли блан ясалган.

Масалан:

Ула² бўлса, йўл озмас, билик бўлса сўз ёзмас.³

Ба'зан бўлишсиз формага турур сўзини қўшиб ҳам қўллавади:

Эгаси тилаганча бўлмас турур.⁴

Бу мисрадаги бўлмас турур—келаси замон бўлишсиз формаси—бўлмайди демакдир. Айрим ҳолларда келаси замон фе'лининг бўлишсиз формасини келаси замон сифатдошларига эрмас⁵ни қўшиб ифодаланган:

Узоқ қолғу эрмас ўлум тутти йўл⁶

Жуда сийрак бўлса ҳам, буйруққа эмас, балки ўтган замон фе'лига мас аффиксини қўшиб, келаси замон бўлишсиз фе'ли ясалади:

Излик бўлса эр ўлдимас, ичлик бўлса от яғримас⁷.

Ба'зан гап составидаги фе'ллар бўлишсизлик формасида келиб, бўлишли ма'нода қўлланилишини ҳам кўрамыз:

Ит эсирмас, от тепмас тема⁷.

Келаси замон фе'ли XI аср ёдгорликларида тилак, куч, шарт ма'ноларида учратилади.

¹ Қутодқу билик, 283

² ула—компас, қибланома.

³ Девони луғоти турк, II т., 192 бет

⁴ Қутодқу билик, 310

⁵ Девони луғоти турк* I т., 47 бет

⁶ Қутодқу билик, 244 бет

⁷ . . . 61 .

1. Келаси замон истак фе'ли. Истак фе'ли буйруқ охирига *-са* аффиксини қўшиб ясаллади. (Бу ҳақда 61-бетда айтилган эди). Бу аффикснинг „ғисоқ“, „ғисак“ вариантлари ҳам кенг қўлланган:

Ул эвга борғисоқ¹—у уйга бормоқчи; *ул товар тергисак*—У мол тўпламоқчи.

2. Келаси замон куч фе'ли. Келаси замон куч фе'ли буйруқ охирига *-у*, *-ув*, *-ю* қўшиб ясалган. Бу фе'л иш ва ҳаракатнинг бўлаолиш-бўлаолмаслигини аниқлатади:

Кичикликта қилгил керакли иши,
Қариса борир куч қилувмоз киши²,
Билик бўлмаса эр ишин этнумаз,
Уқуш бўлмаса эр ўзин тутнумаз.³
Кишининг тошитак бўлумос ичи.⁴

Юқоридаги мисра'ларда ишлатилган: *қилувмоз*—қилолмайди, *этномаз*—этолмайди; *тутнумаз*—тутаолмайди, *бўлумас*—бўлаолмайди ма'носидаги бўлишсиз куч фе'ллари дир⁵. Бу форма XI аср ёлгорликларида кўнгини мақолларда ҳам учрайди:

Арпасиз от ошумас, орқасиз чирик сиюмас⁶
(Арпа емаган от қир, довол ошволмайди; орқаси, суячиғи бўш қўшин енгаолмайди)

Демак келаси замон бўлишсиз куч фе'лининг бу формаси XI аср тилида анча кенг тарқалган. Бу форма шу ма'нода XI асрдан илгариги ёзма ёлгорликларда ҳам учрайди. Проф. С. Е. Малов „қилумоз“ фе'лини шундай изоҳлайди: „қилумоз (қил+у+моз) — не может делать“ (Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнетюркской письменности“, бет 416). Бу форма XI асрдан кейинги қўл'ёзмаларда, чуvonчи, Қарши шаҳрида топилган анча эски қўл'ёзма „Тафсир“да ҳам учрайди: „*Бу тоғ ичинда бир ункур бор турур, анқа ҳечким эрса кирумос*“. Бу форма ҳақида проф. А. К. Боровков шундай ёзади: „*Эта форма отрицания возможности действия на -ума*—обычно в языке раннего периода в „Кутадкубилик“, „Хибатул-Хаконк“ у Рабгузи и т. д.⁷)

¹ Девони луғоти турк, I т., 58 бет

² Кутоджу биланк, 244 бет

³ „ „ „ 385

⁴ „ „ „

⁵ „Куч фе'ли“ терминини биз шартан ишлатдик (С. М.)

⁶ „Девони луғоти турк“, I т. 58 бет.

⁷ А. К. Боровков, Из материалов для истории узбекского языка. Тюркологический сборник, 1951 й., 75 бет).

Бу форма юқоридаги мисоллардан ма'лум бўлишича ҳам, асосан III шахс формасидагина учрайди. Шу билан бирга ора-сира I шахс формасида ҳам қўлланган:

Қилумоз ўзум бу қамуғ эл ишин

мисранда „қилумоз“ фе'ли ўзум воситаси билан I шахс учун қўлланган.

Юқоридагилардан XI аср тилида куч фе'лининг „қилаолади“, „қилаолмайди“ формалари йўқ эди, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки, у давр тилида ҳар икки форма ҳам ишлатилган.

3. Келаси замон шарт фе'ли. Шарт фе'ли ҳам XI аср тилида кенг қўлланган фе'л формаларидан биридир. Бу фе'л формаси бўлиши буйруққа *-са* аффиксини қўшиб, бўлишли, бўлишсиз узакка *-са* аффиксини қўшиб, бўлишсиз формалари ясалган. XI аср ёзма ёдгорликларида шарт фе'лига *эrsa*, *эса* кўмакчиларини бириктириб ҳам ишлатилган:

Менга ким буюн эгса орзу бўлур¹.

Ула бўлса йўл озмос, билик бўлса сўз ёзмас²

Неку эким эrsa ани ўрдум охир.³

Илик тинглар эrsa ани сўзлайин⁴

Йўқ эса бу сўзни ўзум кизлайин⁵.

Бошқа фе'лларга ўхшаш, шарт фе'ли ҳам I, II, III шахс формаларида қўлланар эди. Лекин бу формаларда шахс олмошлари шарт фе'лларига эргашиб ҳам келади:

Билойин теса сен қулоқ тут менга⁶

Неку сўзласа мен сўзимни ёзиб.⁷

Ёки шахс олмоши „сен“ ёки „мен“ ва ёки буларнинг қисқарган варианты *-м*, *-нг* лар туширилади:

Қомуғ ишни қилмоқ тиласа [нг] ўзунг.⁸

Тиласа [нг] мунн тут, тиласа [нг] онн.⁹

Севориг севиксиз қилойин теса [нг].¹⁰

мисра'ларида келаси замон шарт фе'ли *тиласанг*, *тесанг* урнида: *тиласа*, *теса* тарзида ишлатилиб, II шахс олмоши туширилган. Юқоридаги фактлардан ҳозирги тилимиздаги шахс олмошлари *м*, *-нг*, *-и* ларнинг қадимги асли формалари *мен*, *сен*, у бўлиб, сўнгдан қисқартрилган деб фараз этиш мумкин.

¹ Қутодку билек, 266 бет.

² Девони луғоти турк, т. 1., 39 бет.

³ Қутодку билек, 484 бет

⁴ „ „ „ 257 „

⁵ „ „ „ 247 „

⁶ „ „ „ 297 „

⁷ „ „ „ 401 „

⁸ „ „ „ 263 „

⁹ „ „ „ 451 „

Шарт фе'ли ҳақида Маҳмуд Кошғарийнинг берган та'рифи го'ят диққатга сазовордир. У шарт фе'лини махсус термин билан атамаган, ёлғиз *-са* қўшимчасининггина алоҳида олиб изоҳлаган. Лекин унинг та'рифида шарт фе'лининг функцияси тўла кўрсатилган:

سا حرف بمعنى لو يقال منه ال او كما برسا معناه اذا ذهب
ولو ذهب و قولهم سن قبحان برسلسن معناه لو ذهبت انت و انما
تدخل الاعمال فقط¹

(„*Са*“ ҳарфи бима'но лав юқолу минҳу „ул элга борса“ ма'ноҳу изо заҳаба ва лав заҳаба ва қавлиҳем „сен қачон борса сен“ ма'ноҳу лав заҳабта анта ва иннамо тэдхулул аф'ола фақат“.

Таржимаси:

(„*Са*“ аффикси „агар“ ма'носини ифодалайди. Масалан, „ул уйга борса“— „агар у уйга борса“, „қачон у уйга борса“ демакдир. „Сен қачон борса сен“— „Агар сен борсанг“, „қачон сен борсанг“ демакдир. „*Са*“ аффикси фақат фе'ларгагина орттирилади“)

Демак, Маҳмуд Кошғарийнинг та'рифича, шарт фе'ли бир тарафдан айрим ўринларда ишнинг бўлиш-булмаслиги бирор шартга боғлиқ эканлигини англатса, иккинчидан, айрим ўринларда ишдаги пайт ма'носини ҳам англатади. М а с а л а н:

*Кичикта қотиғланса улғозу севинур.*²

(Ешликда қаттиқчилик чекса, улғайганда шодланади).
Бу мақолда катта бўлганда шодланишнинг шартин ёшликда тиришишдир.

Билиб ишласа эр тилакка тегар³.

Бу мисолда ҳам *ишласа* фе'ли фақат шарт ма'носидадир. Қуйидаги мисолдаги икки шарт фе'лининг бириси „*вақтда*“ деган ма'нода ишлатилган:

*Кишига осиг қилса, этса иши.*⁴

Бу мисра'да иккита шарт фе'ли бор: *қилса* ва *этса*. Буларнинг биринчиси—*қилса* шарт буйруқ ма'носида, иккинчиси—*этса*, *этган* вақтда ма'носида (я'ни, одам иш қилган вақтда кишиларга фойда „берса—берсин“, „бериши керак“)

¹ Девони луғоти турк, III т. 156 бет.

² „Қутадқу билик“ II т. 213

³ Қутодқу билик 243

⁴ „Қутадқу билик“ 283

демакдир. Демак, шарт фе'ли XI аср тилида буйруқ ма'носида ҳам қўлланилган экан.

XI аср тилида шарт фе'ли тилак ма'носидеда ҳам қўлланган:

*Улуғқа кучукка сучук тутса сўз.*¹

Бу мисра'да *тутса* фе'ли таклиф: *тутиши керак* ма'носидадир. Ба'зан шарт фе'ли шарт ма'носини ҳам, вақт ма'носини ҳам англатади:

*Қариса борир куч қилумоз иш.*²

Бу мисра'даги шарт фе'ли *қариса*—*қариганда*, ёки *агар қариса* ма'носидадир. Ба'зан, шарт фе'ли зиддият мазмунини англатади.

М а с а л а н :

*. . . Тугал йилқи ул бу неча сўзласа.*³

(У одамга ўхшаб сўзласа ҳам, одам эмас, ҳайвондир.)
Шарт фе'ли таклиф, илтимос ма'носини ҳам ифодалайди:

Яроғлиқ, яроғсизни билса соча

мисраида *билса* шарт фе'ли „билсин, билиши зарур“ ма'носидадир.

Ба'зан шарт фе'ли мумкинлик ма'носида қўлланади:

Янгидеда бўлур кўрса барча тотиг

(„Янгилликде барча ширинликни кўриш мумкин“.)

Бу мисолдаги „кўрса“ шарт фе'ли „бўлур“ блан бирикиб, келаси замон мумкинлик фе'ли ма'носида қўлланган. Навоий ҳам шарт фе'лини буйруқ функциясида ишлатган. Навоий қўл'ёзмаларини кўчирган котибларнинг ба'зан атайлаб, ба'зан билмасдан хато кўчириб қуйишларидан қойиб, уларни эҳтиёт бўлишга чақирганда ўз фикрини шарт фе'ли блан ифодалаган:

Неки мен ёздим ўйла сурса қалам!

Не рақам қилдим они қилса рақам.

Байтларде тахаллуф айламаса—

Лафзларде тасарруф айламаса

(„Мен нимэни ёзган бўлсам, котиб ҳам ўшандай кўчирса эди. Мен қандай чизган бўлсам, ўшандай чизса эди. Байтларде ше'р ма'носига хилофлик келтирмаса эди. Сўзларини ўзларича қилиб тузатаб юбормаса эди“.)

¹ Қутодқу биллик, 246 бет.

• : 262 :

• : 237 :

Бунда Навоий *кўчирса эди* ни *кўчирсин* ма'носида, *келтирмаса эди* ни *келтирмасин* ма'носида ишлатган ва ҳоказо.

Мақсад фе'ли қуйидаги уч йўл билан ясалган:

1) келжак замон шарт фе'ли билан буйруқ фе'лини бириктириб:

*Ўзунг эзгу отлиғ қилойин теса.*¹

Бундаги *қилайин десанг* келажак замон мақсад фе'лидир.

2) бўлиши зарурий иш-ҳаракатни англатучи фе'л формасига *эrsa* шарт кўмакчисини қўшиб, мақсад фе'ли ясалган:

*Неку қилғу эrsa, оча сўзла, қўл.*²

(„Ниманики қилмоқчи бўлсанг, очиқ айт, сўра“)

3) „тиламоқ“, „истамоқ“ фе'ллари орқали бажарилар эди:

*Қомуг ишни қилмоқ тиласа [нг] ўзунг.*³



ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕ'ЛИ

✓ Ҳозирги замон фе'ли XI аср тилида алоҳида форма сифатида сийрак учрайди. XI аср филологи Маҳмуд Кошғарий эса ўз текширишларида ўтган замон фе'ли (фе'ли мозий) ва келаси замон фе'ли (фе'ли мустақбэл) устида гапириб, ҳозирги замон фе'ли устида гап юрлмаган. Бу фе'л кўпинча келаси замон фе'л формаси орқали ифода қилинган:

*Қоюдан келирсан нағу ул ётинг*⁴

мисра'ида *келирсан* фе'ли келаси замон фе'л формасидаги ҳозирги замон фе'лидир („келаярсан“ демакдир). Қуйидаги мисолларда ҳам ҳозирги замон фе'ли келаси замон фе'ли формасида қўлланган:

*Кишидин қочирсан, на қилди киши*⁵

Улор қуш унин тузди, ундар эшин.

*Силик қиз уқиртак кўнгил бермишин*⁶

Қуйди булут ёмғурин,

¹ Қутодку биланк, 359 бет

² „ „ „ 297 „

³ „ „ „ 316 „

⁴ „ „ „ 258 бет.

⁵ „ „ „ 301 „

⁶ „ „ „ „

*Кериб тутар оқ тўрин,
Қирға қўйди ул қорин.
Оқин оқар инграшур¹.
Тўшукроқ кўрармен сенинг ҳолинги,
Сариғроқ кўрармен қизил менгзинги².*

У давр тилида ҳозирги замон фе'лининг махсус формаси равишдошга „турур“ қўшиб ясалган:

*Атил суви оқа турур,
Қоё туби қоқа турур³.*

Ҳозирги замон фе'лининг ҳозирги тилимизда ишлатилаётган формаси фақат бир ердагина учратилади:

Бизиг келгумизни қудозиб ётир⁴.

Ҳозирги замон фе'ли ҳақида проф. В. В. Решетовнинг „Категория настоящего времени в узбекском языке“ номли мақоласида кенг маълумот берилган.

ФЕ'Л МАЙЛЛАРИ

XI аср ёзма ёдгорликларида фе'л майлларининг қуйидаги формалари учрайди: шарт фе'ли, истак фе'ли, тусмол фе'ли, аниқлик фе'ли ва буйруқ фе'ли. Бу фе'л майлларининг ҳарбири махсус формаларда ифодаланган бўлса ҳам, баъзи формалар икки майлни ифодалаш учун ҳам ишлатилганки, биз уларни қуйида кўрамиз.

ШАРТ ФЕ'ЛИ

Шарт фе'ли XI аср тилида анча кўп қўлланган бўлса ҳам, у даврда бу фе'лининг ясалиш усули, функцияси, алоҳида фе'л майли сифатидаги ўрни аниқланмаган эди. Маҳмуд Кошғарий ўз Девонида шарт фе'лини алоҳида фе'л сифатида кўрсатмайди. У фақат *-са* ни фе'лларга қўшилучи қўшимча деб изоҳлайди, холос.

Шарт фе'лининг бўлишли ва бўлишсиз формалари бўлишли ва бўлишсиз формадаги буйруқлар охирига *-са* қўшиб ясалар эди. Шарт фе'ли гап, қурилиши бив бовли ҳолда шарт, пайт, буйруқ, тилак ма'ноларида қўлланилган. Шарт фе'ли буйруқ охирига *-са* қўшилиб, фе'лдан англашилган

¹ Девони луғоти турк I т. 70 бет.

² Қутодқу билик 475

³ Девони луғоти турк I т. 70 бет.

⁴ Қутодқу биликдан

иш-ҳаракатнинг бўлиш-бўлмаслиги бирор ҳодисага боғли эканини англатади.

Киминг ўғли қолса отодин кедин¹

мисранда *қолса*—шарт фе'ли бўлиб, *қол* буйруғига *-са* қўшиб ясалган.

XI аср тилида ҳам шарт фе'ли шахс олмошлари блантусланар эди. Лекин шахс олмоши ё айрим ҳолда ишлатилар эди, ёки у гапда шарт фе'лининг ўзига боғланмай, бошқа сўзларга боғланган ҳолда қўлланилар эди. Бу ҳолатда шахс олмоши ё фе'лдан олдин, ёки кўпинча, фе'лдан кейин келади.

М а с а л а н:

Севар-севмасин сен билойин теса

мисранда *теса* II шахс шарт фе'лидир. Бунда фе'лининг II шахслигини курсатучи шахс олмоши—*теса* (деса) фе'лдан олдин келтирилган.

Қуйидаги мисолларда шахс олмоши шарт фе'лдан кейин ишлатилган:

Билойин теса сен қулоқ тут менга.

Бунда *теса сен* („тесанг“ урнида) шарт фе'ли шахс олмошидан олдин келган.

Ўзунг эзгу отлиг қилойин теса

мисранда *теса* шарт фе'ли ҳам II шахс шарт фе'лидир. Лекин бу *теса* шарт фе'лининг II шахс олмоши бу гапда йўқдир. Гапдаги *ўзунг* сўзи *сен* олмошини англатади.

Шарт фе'ли асосан келаси замонни англатса-да утган замонни ҳам билдирэди. Утган замон шарт фе'ли утган замон фе'лига *экса²*, *эса* кўмакчи фе'ллари қўшилиб ясалган:

Кенгаш қилдинг экса инониб менга³

(Менга ишониб кенгашган бўлсанг). Бундаги *экса* кўмакчиси *бўлса* ма'носидаги мустақил фе'лдир.

Қилич қайда экса кумуш анда ул⁴

мисрандаги *экса*—бўлса, мавжуд *эса* ма'носидадир. Лекин *экса* кўмакчиси асосий фе'ллэрга қўшилиб, ёрдамчи фе'л сифатида кўп қўлланилади. *Қилдинг экса*—II шахс формасидаги утган замон шарт фе'лидир.

¹ Кутодқу биландан.

² „экса“ мустақил фе'лдир, „бўлмоқ“ ма'носидадир.

³ Кутодқу биландан.

Неку эктим эрса, ани урдим охир¹

(Нима эккан бўлсам, ўшани ўрдим) гапида *эктим эрса*— I шахс формасидаги ўтган замон шарт фе'лидир. Демак, бу гапларда *эрса* кўмакчиси ёлғиз шарт ма'носини англатмоқда; замон ва ишловчи шахслар ма'носи эса, ўтган замон фе'лидан англашилмоқда.

ИСТАК ФЕ'ЛИ

XI аср тилида ўтган замон истак фе'ли ҳарқандай сўз туркумига *са* қўшимчасини қўшиб ясалар эди. Истак фе'ли буйруғига ўтган замон фе'л ясовчи аффиксларини қўшиб ясалган ва у, ўзи ясалган узак мазмунидан англашилган предметни истаганлигини англатэди. *М а с а л а н:*

Эр этсади²—одам гўшт емоқ истади.

Эр қоғунсади³—одам қовув емоқ истади.

Эр ёғсади⁴—одам ёғ емоқ истади.

Мен ани кўрсадим⁵—мен уни кўрмоқ истадим.

Ул қуш учурсади⁶—у қуш учурмоқ истади ва бошқалар.

XI аср жонли тилида кўп қўлланган бу фе'л формаси қадимги ҳодиса эди. Бу форма анча илгариларда яратилган ов қўшиқларида, ёз билан қиш тортишувини ифодаловчи ва бошқа темаларда айтилган фольклор парчаларида учраши шуни кўрсатади. *М а с а л а н:*

Тумлуғ келиб тепсади,

Қутлуғ ёйиғ тепсади

Қорлаб очун ёпсади⁷

Лекин бу парчаларда *-са* қўшимчаси фе'л ўзакларига қўшилиб келган. Яна жанг қўшиғида:

Уситғон қуёш қопсади,

Умунжлуғ азим ёйсади,

Артиш сувин кечсади⁸.

Енгилган душман ҳақидаги парчада:

Эвин, барқин сотиғсади,

Юлуғ бериб ёриғсади,

Тирик эрса туруғсади⁹.

¹ Қутлоқу биллик

² Девони луғоти турк, I т., 206 бет

³ " " " " " " 211 —

⁴ " " " " " " III т., 226 .

⁵ " " " " " " " " 212 .

⁶ " " " " " " I т., 212 .

⁷ " " " " " " т., I, бет, 385

⁸ " " " " " " I т., 137 бет.

⁹ " " " " " " III т., 246 бет.

Ов қўшиғида:

*Қора тунунг кечурсадим,
Оғар уни ўчурсадим,
Ятиканинг¹ қочурсадим²*

Хуллас, XI аср тилида истак фе'л формаси энг қадимги фольклор парчаларида учрар эди. Бу ҳол, бир тарафдан, бу фе'л формасининг жуда қадимийлигини кўрсатса, иккинчидан, бу фе'л формаси у даврларда ёлғиз фе'ллардан фе'л ясовчи сифатида қўлланилганини ҳам исботлайди. Демак, Маҳмуд Кошғарийнинг истак фе'лидан берган намуналари, бу фе'л формасининг актив ҳолга ўтиб тараққий қилганини, ҳарқандай сўз туркумидан тузилабошлаганини кўрсатади.

Истак фе'ли ясовчи қўшимча айрим сўзларда *иғса*, *игса* ҳолида учрайди. Масалан:

Ул эвга киригсади³—у уйга кирмоқ истади.

У менга келигсади⁴—у менга келмоқ истади.

Ул шунда туругсади—у шунда турмоқ истади

ва бошқалар.

Юқорида берилган фактларга кўра бу форманинг қадимги варианты *-са* формасидир. Бу *иғса*, *игса* варианты қандай келиб чиққан? Бу масалага проф. Н. А. Баскаков ўз асарыда кенг ўрин берган.⁵ Бизнинг фикримизча, бу вариантнинг келиб чиқиши XI аср тилида кенг қўлланучи келаси замон сифатдош формаси блан боғлиқдир. Келаси замон сифатдоши фе'л ўзакларининг охирига *гисок* (қалин сўзларга), *гисак* (юшмоқ сўзларга) қўшилиб ясалган: *Ул мунда тургисак*—у бу ерда туришни истовчидир. *Ул товор теригсак*—у мол тўплашни истовчидир каби. Бу сифатдош формаси отларга *соқ* (қалин сўзларга), *сак* (юшмоқ сўзларга) қўшилиб ясаалар эди. *Ул эр ул товорсоқ*—у одам мол тўплашга берилган, мол тўплашни истовчидир. *Бу урогут ул эрсак*—бу хотин эрсак хотиндир.⁶

Ҳақиқатда *-са* қўшимчаси тилда энг эски ва энг кўп қўлланиладиган қўшимчалардандир. Проф. Н. А. Баскаков ўз асарыда бирқанча фе'л ясовчи қўшимчаларни ана шу *-са* қўшимчасидан келиб чиққан деб кўрсатади.⁷ XI аср тилида *-са* аффикси кўп ма'ноларда ишлатилганки, бу *-са* аффикси-

¹ Ятиканинг—аслида „ятикани“ ма'носида.

² Девони луғоти турк, III т. 187 бет.

³ „...“ т. III, 247—246 бетлар.

⁴ Н. А. Баскаков, Кара-калпакский язык, II т., Изд. АН СССР, 1952.

⁵ Девони луғоти турк, II т., 46 бет.

⁶ Н. А. Баскаков, юқорыдаги асар, 455 бет

нинг ма'но жиҳатидан тараққийси натижасидир. Маҳмуд Кошғарий истак ма'носини ифодаловчи *-са* қўшимчасини *сади нангни*—*нарсани санади*—иборасидан келиб чиққан деб кўрсатади, я'ни *санади* сўзидан сўзлаётган кишининг шу нарсани ўзига керак деб ҳисоблаши, ўзи шуни истаганин англашилади. „*Эр сувсади*“ нинг ма'носи—сўзловчи сувни ўзининг истагидан деб ҳисобладидир. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай деб ёзган:

ثم اشتقاق هذا المعنى من هذين الحرفين مأخوذ من قولهم
 سادى نأكنى اى عند الشئ فكان الفاعل فى هذا الصفات عد الفعل
 من جملة مقاصده و تمنى ذلك يقال ار سؤسادى اى عطش الرجل
 معناها عد الماء من منية¹

„Сўзма иштиқоқу ҳозал ма'но мин ҳозайили ҳарфайни ма'хузун мин қав
 лиҳем „сади нангни“ ай аддашшай'а факонал фонду фи ҳозассифати
 аддал фе'ла мин жумлати мақосидиҳи вэ таманно золиҳа юқолу „эр
 сувсади“ ай аташар ражулу ма'ноҳо аддалмоа мин маниятиҳи“.

Таржимаси:

(„Сўнг бу ма'нодаги *са* қўшимчаси *сади нангни* иборасидан *сади* фе'лидан олингандир—*нарсани ўз мақсабидан* я'ни *истагидан* ҳисоблади, я'ни „*уни истади*“ демакдир. Масалан *эр сувсади* деганда—„одам сувни ўз истагидан ҳисоблади“ демак англашилади“).

XI аср тилида сўз ўзагига қўшилиб бу янги сўзга ўзақдаги ма'нонинг кўчишини ифодаловчи *-са* қўшимчаси ҳам ана шу истак ма'носини англагучи *-са* ма'носининг кенгайишидан келиб чиққан. *Узум ачиғсади*—узумда ачиш пайдо бўлди; *сучик сувсиди*¹—сучик (шароб)да сув табиати, та'ми пайдо бўлди каби. Хуллас, *-са* қўшимчасининг тарихий ўсиши алоҳида иш сифатида ўрганлиши зарурдир.

ТУСМОЛ ФЕ'ЛИ

XI аср тилида алоҳида фе'л формаси, фе'л майли сифатида қўлланилган фе'л турларидан бири—тусмол фе'лидир. Тусмол фе'ли буйруқ фе'лининг бўлишли ва бўлвсиз формалари охирига „миш“ аффиксини қўшиб ясалган. Бу фе'л иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганини тусмол блан англатади. Маҳмуд Кошғарий бу „миш“ аффиксини функцияси жиҳатдан аниқ фе'ли аффикси блан қиёс этади ва аниқ фе'лидан иш-ҳаракатнинг бўлган-бўлмаганини аниқ, ҳатто сўзловчи ўз кузи блан кўрганлиги англашялса, тусмол фе'лидан иш ва ҳаракатнинг бўлган-бўлмагани тусмол блан

¹ Девони луготи турк, т I., 236 бет.

англашилувини, сўзловчи ўз кўзи блан кўрмаганилигини кўрсатади:

والفرق بينهما و ذلك ان الدال والياء في الافعال الواجبة
تنبئان عن وقوع الفعل بمشهد المتكلم و تحقق الفعل وقوع عنده
بيانه اذا قال بردى يكون المعنى انه ذهب و رايت ذهابه بيقين
و اما الميم والشين تنبئان عن وقوع الفعل بغيبة المتكلم عنه يقال
ال برمش اي انه ذهب ولم ار ذهابه¹

„Вал фарқу байнаҳумо ва золика аниаддола валёа фил аф*оли вожибати тунбиони ан вуқума фе*ли бинашқадил мутакаллимил ва таҳаққуқил фе*ли вуқуаху индаҳу баёнуху изо қола *борди* якунул ма'ноаннаҳу заҳаба ва райти зуҳобаҳу бияқинен ва амма миму вашиину тунбиони ан вуқуил фе*ли бирайбатил мутакаллимил анҳу, юқоду ул *бормиш*, ай аннаҳу заҳаба валам ара энҳобаҳу*.”

Таржумаси:

(„Буйруққа ди қўшиб ясалган аниқ фе'ли блан буйруққа *миш* қўшиб ясалган тусмол фе'л орасидаги фарқ шуки, аниқ фе'лида бўлган иш-ҳаракат аниқ ва қат'ийдир. Ҳатто бўлмай иш-ҳаракатни сўзловчи ўз кўзи блан кўрган. Масалан: „борди“ деган сўз бормиш ҳаракати қат'ий бажарилади, ҳатто уни ўз кўзим блан кўрдим демакдир. Аммо тусмол фе'ли иш-ҳаракатнинг бажарилишини сўзловчи ўз кўзи блан кўрмагандир. Масалан, ул *бормиш*—демак у борипти, лекин мен унинг борганини ўз кўзим блан кўрганам йўқ демакдир).

Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи тусмол фе'ли XI аср тилида кенг тарқалган форма эканидан дарак беради.

Тусмол фе'лига XI аср ёдгорлиги „Қутодқу билик“ да ҳам мисоллар кўп:

Қоро занги қилмиш юзини эшик².

(Шеригининг юзини қоп-қора³ қилипти.)

Туруб тоғқа кирмиш ўзунг ялғузиг³.

(Бир ўзинг тоғқа кириб кетибсан.)

Билик бермиш, ардам, уқуш, ўқ улук⁴.

(Илм, адаб, уқув, ақлни сенга ҳисса қилиб берипти.)

Нағу⁵ яхши аймиш киши удруми⁵

(Кишиларнинг ақллиси қандай яхши айтипти.)

¹ Девони луғоти турк, II т. 50 бет.

² Қутодқу билик, 284 бет

³ „ : : 273 „

⁴ „ : : 281 „

Лекин шу мисолларнинг узидан ҳам, XI аср тилида буйруққа *миш* қўшиб, тусмол фе'ли ясаш кенг тарқалгани яққол кўринади. Бу ерда шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, *миш* аффикси XI аср тилида тусмол фе'лидан ташқари буйруқ охирига қўшилиб, ўтган замон сифатдошининг маълум ва мажҳул формаларини ҳам ясар ва иш-ҳаракатнинг бажарилганини англатар эди: *Қазмиш ариқ*—қазилган ариқ каби. Бу форма „Қутодқу биллик“да жуда кўп учрайди:

*Очунуғ қаритмиш узун ёшлиғ эр.*¹

(Кўп яшаб, дунёни қаритган одам...)

*Айитмишни айдим ай Илик қути.*²

(Эй бахтли Илик, мен айтиладиганини айтдим.)

*Уғуш нанг кўриб тудмиш эрса кўзи.*³

(Кўп нарса кўриб, кўзи туйган бўлса.)

Урхун ёдгорликларида бу фе'л формаси жуда кўп қўлланилган. Лекин Урхун ёдгорликларида бу фе'л аффикси асосан *мис* тарзида учрайди. *Мис*—*миш* нинг фонетик вариантыдир, холос. Масалан:

*Балиқдаги тоғиқмис, тоғдаги инмис, терилиб йетмис, эр бўлмис. Тангри куч бертук учун қонгим қоғон сўвси бўри тағ эрмис, ёғиғи қон тағ эрмис.*⁴

(Шаҳардагилар тоққа чиқипти, тоғдагилар пастга тушипти, тупланиб 70 та бўлипти. Тангри ёрдам бергани учун ҳукмдорим ҳоқон аскарлари буридай экан, душман аскарлари қуёндай экан.)

*Тўрт будунг қап ёғи эрмис, су сулапон, тўрт буднидақи дулдунг қап олмис, қап боз қилмис, бошлиғиғ юкунтирмис, тизлигин сўкурмис*⁵ (Тўрт томондаги халқ ҳаммаси душман экан, аскар юбориб тўрт томон одамини улдирган экан, бошлиқларни бўйсундириб, тиз чуқтирган экан.)

Миш қўшимчаси *эмиш, эрмиш* тарзида қўшма фе'л тузилишида кўмакчи сифатида ҳам қўлланилган. Кўринадики, у даврларда тилда кенг тарқалган бу форма, асосан III шахс учун қўлланилган. Навоий асарларида бу фе'л I-II шахс учун ҳам ишлатилганини кўрамай. Бу ҳақда проф. А. К. Боровков узининг мақоласида анчагина мисоллар келтирган эди.⁶

¹ Қутодқу биллик, 257 бет.

² „ 281“

³ „ 305“

⁴ Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнетюркской письменности“ бет 30.

⁵ Қаранг: С. Е. Малов,

29 бет.

⁶ Қаранг: „Мир Алишер“, Ленинград, 1946 й., 108 бет.

П. М. Мелноранский *миш* қўшимчасини узок ўтган замон фе'ли ясовчи қўшимча деб кўрсатган: „Если же надо образовать форму соответствующую арабскому прошедшему времени съ *قد* (т. е. давно прошедшее), то в место съ *ي* наращением для прошедшего времени является *م* съ кесрою *ن* *ش* наир. „Он взял“ *آلمش قد أخذ* „он взошел“ *دغمش قد طلع* „Он пошел“ *بارمش قد مضى*¹ Демак, *миш* қўшимчаси фе'л функциясида Маҳмуд Кошғарий кўрсатиши блан, Мелноранский авторининг изоҳида катта фарқ бор. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатувиға бинван *миш* блан ясалган фе'л аниқсиз, тусмол фе'лдир. Шунинг учун М. Кошғарий бу фе'лни аниқ фе'лга қарши қўйиб, у блан қиёсан та'рифлайди.

Аниқ фе'л—ўзакдан англашилган иш-ҳаракат тўғридан-тўғри ишловчи блан боғлиқлигини, иш ва ҳаракатнинг бўлгани ҳам, бўлмагани ҳам аниқлигини билдиради. Аниқ фе'л формаси ҳам учала шахснинг бирлик ва кўплик ма'носиди қўлланилиши жуда қадимийдир. Урхун ёдгорликларида аниқ фе'лнинг ҳамма формалари учрайди. Масалан: „Қоғонин анда ултуртимиз, элин олтимиз. Аз ёғисин бинип теғди, икки аринг санчди, балиққа бормади. Яланг будунуг тўнлуғ, жиғой будунуг бор қилтим“. (Аз томондан олиб келинган арғумоқни мвиниб ҳужум қилди, икки одамни ўлдирди, шаҳарға бормади. Яланғоч халқни тўнли қилдим, камбағал халқни бойитдим). Яна: *Турк будун артиз эрдикгиз* каби. Аниқ фе'ли ҳарқандай сўз туридан ва ҳархил қўшимчалар орқали ясалган.

Аниқ фе'л XI аср тилида жуда кенг қўлланган: *ёзди, сузлади, қизарди, сенлади, бирлади, тунади* ва бошқалар. Бу ҳақда юқорида „Фе'л замонлари“ бўлимида кенг ёритилган эди.

XI аср тилидаги фе'л майлидан буйруқ фе'ли ҳақида, ишчимизнинг биринчи бўлимида („Фе'лда ўзак масаласи“ бўлимида) етарли гапирилганидан, бу жойда такрорлашга эҳтиёж сезилмади.

XI АСР ТИЛИДА ФЕ'Л БОБЛАРИ МАСАЛАСИ

Фе'л формаси орқали ифода этиладиган иш ва ҳаракатнинг ишловчи ва объектга бўлган глоҳаси—фе'л боби XI аср тилида бирнеча шаклларда бўлган. Уларнинг ба'зиси махсус ясовчилар орқали ифодаланса, ба'зиси ҳечқандай ясовчисиз.

¹ П. М. Мелноранский, „Араб филолог о турецком языке“, 26 бет.

узакларнинг ўзидан англашилган. Фе'лдан англашилган иш ва ҳаракатнинг объектга ўтиш ўтмаслиги нуқтаи назардан фе'л иккига айрилади. Масалан: *келди, борди* каби бир тўда ўтимсиз фе'ллар ма'носи ишловчининг ўзи бўлганина чекланиб, тугал мазмун англатади. Аммо *олди, ёзди* каби бир тўда ўтимли фе'лларда иш-ҳаракат ишловчи бўлганина чекланиб қолмай, объектга ҳам ўтиши англашилади. Биринчи хил фе'лларда объект ҳақида бирор сўроққа зарурат йўқ бўлса, иккинчи хил фе'лларда объект ҳақида „нимани?“ деган сўроқ келиб чиқади. Бу хил фе'ллар ишловчидан ташқари, юқоридагича, объектга ҳам ўтади ва уни ҳам англатади. Фе'лларнинг ўтимли-ўтимсизлик хусусияти гап қурилишида фикрни ихчам ифодалашда муҳим роль тутиши тилда унинг турли хил ясалиш усуллари келтириб чиқарган.

Урхун ёдгорликларида ўтимли фе'л ясовчи қўшимчалар жуда камдир. Улар *-т, -ит, -ур, -дур* қўшимчаларидангина иборатдир: „*Бошлиғиғ юкун + дур + тимиз* (бўйсундирдик), *сук + ур + т + димиз, қоғонин анда ул + ур + тимиз*“ каби.

XI аср тилида ўтимли фе'л ясовчи қўшимчалар сон ва функция жиҳатидан анча тараққий қилгани сезилади. Ҳатто ясама ўтимлилардан иккинчи қайта ўтимли фе'л ясаш кенг қўлланилган. XI аср тилида ўтимли фе'л ясовчи аффиксларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1) айрим ўтимсиз фе'лларга, фе'л тузилишига мувофиқ *-ар, -ир, -ур* вариантли аффикслар қўшилиб, ўтимли фе'л ясалган: „*ул ўтуғ учурди*“, „*ул қуш учурди*“, „*ул ангар сув ичирди*“, „*мен ани эвдан чиқардим*“ гапларида *уч + ур + ди, уч + ур + ди, ич + ир + ди, чиқ + ар + дилар* ўтимсиз фе'лларга *ур, -ир, -ар* аффиксларини қўшиб ясалган ўтимли фе'ллардир.

2) айрим ҳолларда *-т, -ит, -ут, -ат* қўшимчалари ўтимли фе'лларга қўшилиб, иккинчи объектга ўтуши фе'л ясалса, ўтимсиз фе'лларга қўшилиб, ўтимли фе'л ясалади: *Ул мени тунатти. Ул сувни тошитти. Ул мени кузатти. Ул тупроқ тўзутти, ул ани тошлатти*“ гапларида *тош + ит + ти, куз + ат + ти, тўз + ут + ти, тошла + т + ти* фе'ллари каби.

3) айрим фе'лларга *тур – тир, дур – дир, гар – гир, кар* аффикслари қўшилиб, ўтимли фе'ллар ясалган. Масалан:

*Ул ангар ёғоч кестирди,¹
Ул эвида қуш қўнтурди.²*

¹ Девоки луғоти турк, II т., 150 бет.

Ул от суғорди.¹
 Эр сув чоғиғи.²
 Ул ишиғ тубкарди.³

Ўтимсиз фе'лларга *-тир, -дир, -ғар, ғир, -кар* аффикслари қўшилиб ўтимлига айлантирилади: *борди, бортурди* („бордирди“ ма'носида) каби. Юқоридаги аффикслар ўтимли фе'лга қўшилиб, фе'лни (иш-ҳаракатни) икки объектга ўтучи фе'лга айлантиради. *Ул ё қуртурди* каби. *-тур, -ғир, -ғир* каби, ўтимли фе'л ясовчи аффикслар тилда борган сари кенгайиб, илгариги вақтларда қўлланилган *-ур* ясовчисининг ўрнини қоплайбошлаган. Мисалан, Урхун ёдгорлигида *-ур* орқали ясалган ўтимли фе'л, сўнгги вақтларда *-ур* аффикси блан эмас, *-тур* аффикси блан ясалган. Масалан: *Ўлтурмоқ, ўлдурмоқ* фе'лларининг ҳар иккиси ҳам, Урхунда *-ур* аффикси блан берилган. Масалан: *Қоғонин анда ўлуртимиз* (Қоонини унда ўлдирдик). *„Тангри тағ тангрида булмиш турк Билка қоғон бу ўдқа ўлуртим.* (. . .турк Билка қоонни бу мансабга ўтирғиздим). (С. Ё. Малов. „Памятники древнетюркской письменности“, 27 бет). Бу гапта *ўлур* равишида берилган фе'л XI аср ёдгорлигида *ўлтур* тарзида берилган:

Кеми ичра ўлтуруб,
 Ила сувин кечтимиз.⁴

Бу байтда *ўлтурмоқ* фе'ли ўл ўтимсиз фе'лнга ўтимли фе'л ясовчи *тур* аффикси қўшиб ясалган. Демак, XI аср тилида ўтимли фе'л ясашда ҳам ўзгариш юзага келган.

Булар фе'л ўзакларига айрим аффикслар қўшиб, ўтимли фе'л ясалишига мисолдир. Айрим фе'ллардан ўтимли фе'л формалари ясашда бирмунча фарқлар ҳам бор эди. Масалан: *тирил* буйруғидан *ил* туширилиб, сўнг *кур* ясовчисини қўшилиши каби: *„Тангри ўлук тиркурди“* каби. XI асрда ўтимли фе'лларнинг яна бирқанча формалари юзага келган. Бу фе'л ёлғиз аффиксация йўли блангина эмас, балки композиция йўли блан ҳам ясалабошлаган: Масалан: *едур* фе'ли *е* буйруғига *-дур* аффикси қўшиб ясалган бўлса, *„Етиғ ярлиқоғил ичир, бер егу“* мисраида *едур* ма'носидаги ўтимли фе'л *бер егу* тарзида қўшма фе'ли бланифодаланган. Навоий бу формалардан жуда кўп фойдаланган.

¹ Девони луғоти турк, II т., 147 бет

• : : : : 141 •

• : : : : 167 •

⁴ Қутодқу билик, 250 бет . . .

ФЕ'ЛНИНГ БИРГАЛИК БОБИ

Биргалик фе'ли XI аср тилида ҳам, буйруқ фе'лининг охирига *-ш, -иш, -уш* қўшимчалари қўшиб ясалган. Масалан: *„Ул менга тариғ соворишди“*¹ (У мен блан бирга тариқ совурди). *„Ул менга ер тузушди“* (У мен блан бирга ер текислади²). *„Улар икки севишди“*³ (Улар иккови бир-бирини севишди.) *„Ул менинг бирла туз тугушди“* (У мен блан бирга туз туйди, майдзлади⁴).

Биргалик фе'лини ма'но жиҳатидан бирнеча хилга айриш мумкин: 1) бирнеча киши ёки икки киши томонидан ишланган ишда бири иккинчисига ёрдам берганини билдиради.

Масалан: *Ул менга тариғ соворишди* (у мен блан бирга тариқ совурди, тариқ совуриш ишида у менга ёрдам қилди); 2) қилинган ишда тортишиш, баҳслашиш мазмунини англатади. *Ул менинг бирла ё қурушти* (У ё қуриш ишида мен блан баҳслашди); 3) ёрдам ёки тортишув ма'ноларини англатмай, иш-ҳаракат тўғридан-тўғри икки киши томонидан бажарилганини, икки томон бу ишда тенг қатнашганини англатади: *Улар икки севишди* (Улар иккови бир-бирини севишди; у буни севди, бу уни севди демакдир); 4) *ш* блан тугаган айрим фе'л ўзақларида биргалик ма'носи англашилмайди: *ип буймашди*⁵) (Ип чигал бўлди) каби.

Иш-ҳаракатнинг бирнеча кишилар иштироки блан бажарилганини ифодаловчи *-ш* аффикси Урхун ёдгорликларида ҳам учрайди:

*Бир йилқа беш йўли сўғушдимиз, энглик Туғобалиқда сўғишдимиз. Иним Култагин била сўзлашдимиз. . .*⁶ (Бир йилда беш марта урушдик, дастлаб Туғобалиқда урушдик. Иним Култагин блан сўзлашдик.)

Биргалик фе'ли ҳарқандай иш-ҳаракатнинг икки ва ундан ортиқ киши ўртасида ёки бирнеча нарса ўртасида юзга чиққанлигини англатади. Масалан:

*Ёй қиш била қаришти,
Ардам ёсин қуришти,
Чирик тутуб кўрушти.*⁷

„Ёз блан қиш қаршилашиб тортишди“ мазмунини англат-

¹ Девони луғоти турк, II т. 168 бет

² „ 80“

³ „ 82“

⁴ „ 85“

⁵ Девони луғоти туркдан.

⁶ Қаранг: С. Е. Малов, „Памятники древнетюркской письменности“, 32 бет.

⁷ Девони луғоти туркдан.

ган бу парчада биргалик ма'носи икки нарса (ёз ва қиш) устида боради.

*Қор, буз қомуғ эришди,
Тоғлар суви оқишди¹*

мисра'ларида эриш ва оқиш ишлари нарсалар (қор блан муз ва тоғ сувлари)нинг ўрталарида бажарилганлиги ма'носи англашилади.

*Қучушти, эсонлашти юз, кўз ўпуб.²
Бу кирди Иликка қориштурди қўл.³*

Бу мисра'ларнинг биринчисида эсонлаштиш ва қучиштиш ишида икки киши, иккинчи мисра'да қориштириш ишида икки қўл шериклиги англашилади.

МАЖҲУЛ ФЕ'Л

Мажҳул фе'л XI аср тилида, тил тараққиёти қонунларига мувофиқ, алоҳида Урин тутган. Бу фе'л гапда иш ва ҳаракат бирор кимса ёки бирор нарса томонидан ишланганини англайди, ишловчининг ким ва нима эканлиги ноаниқ қолади, кўпинча ишловчи иборада кўринмайди. Мажҳул фе'л XI аср тилида ясалш жихатидан ҳам бирнеча хил формаларга эга эди.

Бу хилма-хиллик уша давр тилига нисбатан диалектал ҳолат бўлса керак. Уларни ясалш жихатдан уч асосий турга айириш мумкин:

1) ҳарқандай буйруқлар (хоҳ туб буйруқ: *тер, оч, бор* ва бошқалар; хоҳ ясама буйруқ: *ишла, учур, учрат, териш* ва бошқалар) охирига *-ил, -ул, -ал, -л* аффикслари қўшиб ясалар эди. Масалан: *ёқур+ул+ди, юнг қирқ+ил+ди, эт тўғро+л+ди, ер туз+ал+ди* ва бошқалар.

2) айрим ҳолларда буйруқ охирига *-ин, -ун, -н* аффикслари қўшиб мажҳул фе'л ясалган: *Кун тут+ун+ди, эр сев+ин+ди, эв бега+н+ди* ва бошқалар.

3) айрим ҳолларда, аҳёнда бўлса ҳам, мажҳул фе'л буйруқ охирига *-ик, -иқ* аффикслари қўшиб ясалган: *тўн кир+ик+ти, эр бос+иқ+ти* каби.

Бу форма ора-сира адабий тилда ҳам ишлатилган. Масалан: „Қутодқу билик“да қуйидагиларни уқиймиз:

¹ Девони луғоти туркдан.

² Қутодқу билик, 285 бет.

³ „ . . . 423 . . .“

*Уройин тегучи ўзи урсуқор
Босойин тегучи ўзи босуқор*

байтида қўлланилган *урсуқор*, *босуқор* фе'ллари—урилади, босилади ма'носидаги мажҳул фе'лдир.

Охири *л* ундоши блан битган фе'л ўзакларида мажҳулик ма'носи йўқдир: „*Улук тирилди*“ каби.

Итим тутуб, *қузи чолди* (Уни итим тутиб олиб, пастликка йиқигди).

Анинг тусин қира юлди
(Уннинг юзларини юлиб ташлади.)

Ба'зи ҳолларда эса *л* ундоши *н* га олмошинади:

Битик битилди тарзида қўлланиш мумкин бўлганидай, „*битик битинди*“ тарзида бўлиши ҳам мумкин.

Айрим ҳолларда бу форма ўзлик даража ма'носида ҳам қўлланилган. „*Ул нонг курулди*“ гапидаги „*курулди*“ фе'ли каби.

Емгур ёғиб сочилди,
Турлук чечак сучулди,
Йинжу қопи очилди,¹ каби.

Бу мисра'лардаги *сочилди*, *сучулди*, *очилди* фе'ллари ўзлик функциясидадир.

Мажҳул фе'лда иш ва ҳаракатнинг ишловчиси ноаниқ бўлгани ҳолда гапда иш ва ҳаракат об'екти ишловчи ўрнини олади. Ишловчи иборада тамоман бўлмаслиги ёки, бўлса ҳам, гапда иккинчи ўриндаги сўз даражасига тушуви мумкин. Қуйидаги мисолда ишловчи тамоман йўқдир. Унда иш ва ҳаракатнинг об'екти бўлган тушум келишиги, ишловчи ўрнида келгандир.

Мажҳул фе'лни ишловчиси нуқтан назаридан 3 га айириш мумкин:

1) ишловчиси бор, лекин у контекстдан англашилади, гап қурилишининг талабига мувофиқ текстда кўринмайди. Юқоридаги мисолларнинг ҳарбири шу хилдаги мажҳул фе'ллардандир. Юқоридаги гапларга *томонидан* аниқловчисини қўшиш блангина ишловчи аниқланади. Бу жиҳатдан бу хил фе'ллари мажҳул фе'л эмас, ишловчиси гапда берилмаган фе'л деб аташ ҳам мумкин.

2) Ишловчиси ноаниқ, ишловчи сифатида кўп нарсани кўрсатиш мумкин бўлгани сабабли ишловчисини аниқлаш қийин бўлган фе'ллар:

Йинжу қопи очилди.

¹ Девони луғоти туркдан.

Бу образли жумлада „баҳор келиб, усимликлар оламини жонлантирди“ деган фикр ифодаланган. Гапда қопни очуци, яъни *очилди* фе'лининг ишловчиси ноаниқдир. Чунки бу ерда ишловчи: баҳор фасли, баҳор шамоли, баҳор ҳавоси, табиатдаги температура даражаси ва ер-сув хусусияти, усимлик уруғи ва бошқаларнинг иштироки ва буларда сон ва сифат нормалари каби аллақанча ҳоллар таъсири бўлиши мумкин. Бу хил фе'ллар ишловчиси ноаниқ, уни билиш қийин бўлган мажҳул фе'ллардир.

3) Айрим мажҳул фе'лларда (кўпичча ўтимсиз фе'лларда) махсус гап қурилиши билан боғли бир суратда, ишловчи сўзловчининг ўзидан иборат экани англашилади. Масалан: *Ул ерга борилди* гапида *борилди* мажҳул фе'лининг ишловчиси *ё қурилди* гапидаги *қурилди* фе'лининг ишловчисидан фарқлидир; *борилди* деганда боручи кимса сўзловчидан бошқа киши эмас, кўпроқ сўзловчининг ўзидир; *ё қурилди* гапида „қурилди“ фе'лининг ишловчиси ҳечқачон сўзловчи бўлаолмайди. Унга „... *томонидан*“ сўзи қўшилгандаги-на ишловчини таъйинлаш мумкин. Ҳолбуки, *ул ерга борилди* гапидаги *борилди* фе'лига „... *томонидан*“ сўзини қўшиш билан фе'лининг ишловчисини кўрсатиш мумкин эмас. Фе'лдаги иш-ҳаракатнинг ишловчиси биринчи шахсдан иборат эканлигини XI аср тилида асосан „*н*“ орқали ифодаланган.

ЎЗЛИК ФЕ'Л

XI аср тилида ўзлик фе'ли мустақил фе'л боби сифатида, актив қўлланилган. Ўзлик фе'л иш ва ҳаракатда аниқсизлик, эҳтимоллик, эгалик, ҳамжинслик маъноларини англатади. Ясалиш жиҳатидан ҳам у турлича эди. Ўзлик фе'лини ясалиш жиҳатидан иккига айириш мумкин:

1) ўзлик фе'ли буйруқ фе'лининг охирига *-ин*, *-ун*, *-н* аффиксларини қўшиб ясалади.

2) ҳархил сўз туркумларига *-лан* аффикси қўшиб ясалади.

Биринчи хил ўзлик фе'ли қуйидагига вазифаларда қўлланилган:

а) улардан аслида бўлмаган, зммо бўлгандек кўринган иш-ҳаракат англашилади. Масалан: *Эр сув кечинди* (Одам сув кечаётгандек кўринди). *Эр битик битинди* (Одам хат ёзаётгандек кўринди). *Эр эвга киринди* (Одам уйга кираётгандек кўринди). Биринчи хил ўзлик фе'лининг энг кўп қўлланилган варианты шудир. Шунинг учун бу формани шартлича „эҳтимол фе'ли“ деб аташни мувофиқ кўрдик;

б) мажҳул фе'л мазмунини англатади. Масалан: *эв безанди* (уй безалди); *кун тутунди* (кун тутилди).

„Эр севинди“ (киши шодланди) ва бошқалар;

в) шу формадаги айрим феъллар икки ма'нода келади: ўрни билан мажҳул ма'нода, ўрни билан эҳтимол феъл ма'носида қўлланади. Масалан: *Ёғоч бутанди*. Бу гапда „ёғоч буталди“ ва „ёғоч буталгандек кўринди“ ма'нолари ангашилади;

г) иш-ҳаракатни бажаручи сўзловчининг ўзи эканлигини англатади. Бу ҳолда „ўзига“ деган сўз орттирилади. Масалан: *Ул ўзига емиш теринди* (У ўзи учун бир ўзи мева терди) каби.

Ўзлик феъл айрим сўзларга *-лан* қўшиб ясалади. Масалан: *кўл балиқланди* (кўл балиқли бўлди) каби.

XI аср тилида ўзлик феъл бирқанча ма'ноларда қўлланган. У кўпинча эгалик ма'носини англатган. Шунинг учун бу феълни шартли суратда „эгалик феъл“ деб аташни мувофиқ топдик. Эгалик феъл турли сўзларга *-лан* аффиксини қўшиб ясалади. Масалан: *ار نوشغوتلاندی* *Эр тушғутланди* (одам шогирдли бўлди); *Анинг кўзи қирпикланди* (Унинг кўзи қирпикли бўлди). Бу гаплардаги *тушғутланди*, *қошуқланди*, *қирпикланди* феъллари каби. Бу хил феъллар айрим сўзларда яна бирмунча бошқа ма'но-оттенкаларида ҳам учрайди. Масалан: *Эр қифчоқланди* („одам қипчоқларча кийинди, юриш-туришда қипчоқларга ўхшади“ демакдир). Бунда ўзлик феъл ўхшатиш функциясида келган. Лекин бу хил ма'ноларда ишлатилиши камдир. Уларнинг бу ма'нода келиши уларни эгалик феъл деб номлашга зидлик қилмайди.

Айрим сўзларда *лан* билан ясалган формадаги феъллар фақат мажҳул ма'нода қўлланилади. Масалан:

Кўз чалпақланди (кўз шилпиғланди) каби.

Айрим сўзларда эса, жуда сийрак бўлсада оддий утимлилик ма'носида қўлланилиши ҳам учрайди:

— *эр қатиғланди* (одам тиришди, қаттиқ уринди).

Кичикда қатиғланса, улғозув севинур.

(Ешликда тиришса катта бўлганда севинади) каби.

„Қутодқу билик“ да бу форма асосан оддий ўзлик феъл ма'носида қўлланилгани кўринади.

ФЕЪЛ ТУРЛАРИ

XI аср тилида феъл турлари давом, бошланиш, тўсат, тамом бўлмаганлик, яқинлашганлик ва иш-ҳаракат ҳолига доир бошқа бирқанча функцияларда учрайди. Биз уларни қуйида бир-бир кўриб ўтаемиз:

1. Давом тури. Фе'лнинг бу тури фе'лдан англашилган иш-ҳаракат давом этаётганини, такрорланаётганини, тамом бўлмаганини, унинг йўналишини англатади.

Давом фе'ли бирнеча хил йул билан ясалган:

1) *иб* аффикси билан ясалган сифатдошга *эди*, *эрди* кўмакчиларини қўшиб:

Кеча туриб юрар эрдим.

2) *а* аффикси билан ясалган равишдошларга *турур* кўмакчисини қўшиб:

Этил¹ суви оқа турур.

3) *-а* аффикси билан ясалган равишдошларга *бер* кўмакчисини қўшиб:

Севинч кимга бўлса ўзунг севинабер.

Бу мисрада *севин* буйруғига *-а* қўшиб ясалган равишдошга *бер* кўмакчиси қўшилиб *севинабер* фе'ли ясалган. Бунинг ма'носи унинг „севинчига қўшил, сен ҳам севин, севинчи давом эттир“ демакдир.

Бер кўмакчиси айрим равишдошларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг тугалланганлигини англатади.

*Аюберди борча ўзи билган иш,
Аюбердим эмди эшиттинг бу сўз²*

мисраларидаги *аюбердим*—„айтиб бердим“, я'ни „ҳамма гапни айтиб тамомладим“ демакдир. *Бер* кўмакчиси айрим равишдошларга қўшилиб, қат'ият ма'носини ҳам англатади (бу тўғрида „Фе'л узаклари“ бўлимига қаралсин).

Айрим равишдошларга кўмакчи фе'л қўшилиб, иш-ҳаракатнинг йўналиши англатилади:

*Менга келма сен, мен боройин тилаб,
Ўзум орзулаб келди эмди сенга³*

мисрадаги *тилаб бормоқ*, *орзулаб келмоқ* фе'ллари каби. *Кўр* кўмакчиси бирнеча ма'но турларини кўрсатади. Масалан:

а) *-а* билан ясалган равишдошларга қўшилиб, мулоҳаза қилмоқ, ўйламоқ, синамоқ ма'ноларини ифодалайди:

*Ўзингга боқа кўр, ким эрдинг менга!
Боқа кўрдум эмди, бу иштин менга.⁴*

¹ Этил—эди, Волга дар'ёси.

² Қутодқу билмакдан

³ „
⁴ „

б) -б -п, иб -ип аффикси блан ясалган равишдошларга қўшилиб, бирор ҳолат ва ҳодисани чамалаб, синаб, текшириб кўриш ма'ноларини англатади:

Алик олди, чиқти, ўқуди кўрип (Алик чиқди, хатни олди, уни ўқиб кўрди).

в) -а аффикси блан ясалган равишдошларга *тур* кўмакчиси қўшиб ясалади.

Бератур аларга егу-ичку ош

мисранда *бератур* фе'ли ма'лум вақтгача *бер* ма'носидадир.

2. **Тўсат фе'л тури.** Фе'лнинг бу тури равишдошга *кўр* кўмакчисини қўшиб ясалади ва у иш-ҳаракатнинг тўсатдан, қўққисдан юзага чиққанлигини билдиради:

Қора қизил бўри кўрдим,
Қаттиғ ёни қура кўрдим, каби.

Бу байтда *қура кўрдим* фе'ли сўзловчи бўрини кўриш блан дарров (тўсатдан) ёй (ўқ) отишга киришганини англатади.

Кўр кўмакчиси айрим бирикмада та'кид, кучлатиш ма'носида ишлатилиши ҳам учрайди.

Тиши кўрма, ма'ни боқакўр ичи.
(Тошини кўрма, албатта ичини кўр.)

Бу мисра'да *боқакўр* қўшма фе'ли та'кид ма'носидир.

Фе'лларда давом, такрор, тамомсизлик ма'нолари фе'лларга айрим сўзлар (аниқловчилар) бириктириш йўли блан ҳам ифодаланган. **М а с а л а н:**

Қути кунда ортти, ўру юқлади (қун сайин омади ортди ва мартабаси кўтарилди).

Бу мисра'да *ортти* фе'ли „ортиб борди, ортишда давом этди“ ма'носидадир. Бу ма'но фе'л ёнидаги *кунда* сўзи воситаси блан юзага чиққан.

Яна ётти анча узи келмади (яна анча ётди, аммо уйқуси келмади).

Бу мисра'да *ётмоқ* фе'лида ҳам иш-ҳаракат узоқ чўзилганинглашилади. Бу ма'но бу фе'лда *анча* сўзи воситаси блан юзага келган.

3. **Имкон фе'ли.** Бу фе'л равишдошга *ол, бил* кўмакчилари қўшилиб, иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши мумкинлиги, ёки мумкин эмаслиги англашилади:

Тутаолмадим мен, сени тарк қочурдим.

Бунда *тутаолмоқ* — „тутиш мумкин бўлмаганлик“ ма'носини англатади. XI аср тилида фе'л турлари қўшма фе'ллар орқали ҳам ифодаланган. Чунки у давр тилида фе'л яшашнинг кенг тараққий қилган усулларидан бири ком-

позиция усулдир. У дāvрда қўшма фе'ллар 2—3 сўздан ясалган. Уларнинг тузилиш турлари қуйидагича:

1) қўшма фе'ллар асосан 2 сўздан ясалади, уларнинг бири фе'л, иккинчиси от (хоҳ туб ва хоҳ ясама от) ва сифатдан иборат бўлиши мумкин: *тор қилмоқ*—торайтирмоқ; *сариг қилмоқ*—сарғайтирмоқ; *орзу қилмоқ*—истамоқ; *севинчи бўлмоқ*—севинмоқ; *олабермоқ*—тўхтовсиз олмақ ва бошқалар.

2) қўшма фе'лларни ташкил қилучи сўзларнинг бири асос, иккинчиси кўмакчи бўлади. Қўшма фе'лда, сўзнинг лексик ма'носини асосий сўз ифодалайди, кўмакчи фе'л эса, от ва сифатларнинг фе'лга зйланишига хизмат қилади ва умуман қўшма фе'лнинг фе'л туркуми сифатида тусланишига, турли фе'л боблари, фе'л майллари ясалишига хизмат қилади.

Қўшма фе'ллар ма'но жиҳатидан қуйидагичадир:

а) айрим қўшма фе'лларда уларнинг составидаги сўзларнинг асли ма'нолари ўзгариб, тамоман янги лексик ма'но ифодалайди. Масалан: *илик узатмоқ*—қўлни чўзмоқ, кучли бўлмоқ ма'носида. Бунда қўшма фе'л мажозий отенкага кирган.

Билик бирла янглук узотур илик—мисраидзги *узотур илик*—қўл узайтиради, кучли бўлади ма'носидадир.

б) от ва сифатдан ясалган айрим қўшма фе'лларда уларнинг составидаги сўзларнинг асли лексик ма'нолари сақлангани ҳолда, фе'лга айланади.

Соқинч бўлди қисқа севинчи узун¹.

Бу мисолда икки қўшма фе'л *қисқа бўлди*, *узун бўлди* фе'ллари биргина кўмакчи „бўлди“ фе'ли билан ясалган ва „қисқа бўлди“—„камайди“, „узун бўлди“—„кўпайди“ ма'ноларида қўлланган.

в) Фе'лларнинг ўзларидан ясалган қўшма фе'ллар ҳархил фе'л турлари, фе'л боблари, фе'л майллари ясашга хизмат қилади:

Боқакўр мен аймиш бу сўзлар тоба (мен айтган сўзларга қарайкўр).

Бу мисра'да *боқа кўр* қўшма фе'лдан иш-ҳаракатга тингловчининг диққати қаратилганлиги ма'носи англашилади.

Қобуғ очти, чиқти қодошин кўруб² (биродарини кўрдия-ю чиқиб эшикни очди).

Бу мисра'да *кўриб очди* фе'ли иш-ҳаракатнинг тез, бирдан юзага келганлигини англатади.

¹ Қутолқу биликдан.
Қутодқу биликдан.

*Адоқ урса булди ул орзу-тилак¹.
Хиёнат қаю ерга урса адоқ².*

мисра'ларида урса шарт фе'ли кўмакчи фе'л сифатида „адоқ“ (оёқ) сўзига қўшилиб қўшма шарт фе'ли ясагани ва иш-ҳаракатнинг бошланишини англатган.

Ғавишдошларга тур кўмакчиси қўшилиб, ишда доимийлик ма'носини англатган:

*Сен андин йироқ тур, тила эзгулар
Бератур аларга егу-ичку ош³*

Бу мисолларда йироқ тур, бера тур қўшма фе'ллари „ҳарвақт бер“, „узлуксиз суратда бер“ ма'ноларидадир.

*Кеча туриб юрар эрдим,
Қора қизил бури кўрдим
Қатиг ёни қура кўрдим—*

парчасида қуракўрдим— тездан, дарров, тўсатдан қўрдим ма'носидадир.

Олмоқ фе'ли кўмакчи сифатида равишдошга қўшилиб 2 хил вазифа бажаради: 1) ишнинг субъектга қаратилганини англатади:

Буларни билаол, очиқма⁴ -сучук⁵

Бу мисра'да ол фе'ли асосий лексик ма'носида эмас, кўмакчи фе'л сифатида „била ол“— „ўзинг аниқла“ ўзинг айир“ ма'ноларидадир; 2) ишнинг бажарилиши мумкин ё мумкин эмаслиги ма'носини англатади:

Тута олмадим мен, сени тарк қочиртам.

Бундаги тутаолмоқ қўшма фе'лида олмоқ ўзининг лексик мазмунини эмас, иш-ҳаракатнинг юзага чиқиши мумкин бўлган-бўлмаганлигини англатади. Билмоқ фе'ли ҳам қўшма фе'лда кўмакчи сифатида, мумкинлик ёки мумкин эмаслик мазмунида қўлланган.

Бермоқ фе'ли кўмакчи фе'л сифатида икки функцияда учрайди: равишдошга кўмакчи сифатида қўшилиб, иш-ҳаракат тингловчига алоқадор бўлмаслигига қарамай, ўша иш-ҳаракатни тингловчи ҳам давом эттирабериши ма'носини англатади:

¹ Қутодқу билик, 287 бет

² .

³ .

⁴ Очиқма—аччиқми

⁵ Қутодқу биликдан

Севинч кимга бўлса узунг севинабер.¹⁾

Бермоқ кўмакчи фе'ли равишдошга қўшилиб, иш-ҳаракат объектга қаратилганлик ма'носини, хоҳишни англатади.

Тақи бир сўзум бор, аюбер ани⁴ (яна бир сўзим бор, уни ҳам айтиб бер).

Бунда „аю бер“ қўшма фе'лидаги кўмакчи—„бер“ ўзининг лексик мазмуни билан бирликда ишни та'кидлаш ма'носини ҳам англатади.

Тутмоқ фе'ли ҳам айрим от ва сифатларга кўмакчи фе'л сифатида қўшилиб, фе'л ясади ва иш-ҳаракатнинг доимийлигини ва унга қаттиқ э'тибор этиш зарурлиги ма'носини англатади.

Билик ардам ўзган оғир тут ани²

Бу мисра'да *оғир тут* фе'ли иш-ҳаракатни „ҳарвақт, доим давом эттир, унга э'тибор бер“ ма'носида қўлланган. *Билмоқ* фе'ли айрим от ёки сифатларга қўшилиб, кўмакчи фе'л сифатида келади:

Табугчи³ била бўлди оти будуқ⁴

Бунда *бўлди* фе'ли *будуқ* сифатига қўшилиб, ўтган замон ўзлик фе'ли ясаган.

Бури тўқли бирла қузи бўлди тенг—

мисраида *бўлди* фе'ли „тенг“ сифатига қўшилиб, ўтган замон биргалик фе'ли ясаган.

Сени кўрдим эрса ёруқ бўлди юз.

Бунда *бўлди* фе'ли „ёруқ“ сифатига қўшилиб, ўтган замон аниқ фе'ли ясаган.

Ҳавоқа кўнугул берса, тутғун бўлур.

Бунда *бўлур* фе'ли *тутғун* отига қўшилиб, келаси замон фе'ли ясаган.

Келир бўлса дун'ё кўнгул бомаса⁵—

мисраида *бўлса* шарт фе'ли *келир* (келадиган) сифатдошига қўшилиб, кўмакчи фе'лга айланган ва ҳар иккиси яна шарт фе'ли ясаган.

¹ Қутодку биликдан

² Табуғчи—фуқаро, халқ.

⁴ Будуқ—баланд, юқори; оти будуқ бўлди—шухрати баланд бўлди.

⁵ Бомаса—боғламаса,

Туриб чиқти андин севинчлик бўлиб

мисранда ясама от *севинчлик* сўзига бўл кўмакчиси қўшилиб равишдош ясалган: *севинчлик бўлиб* — севиниб демакдир. Кўринадики, XI аср тилида кўмакчи фе'л қўшма фе'лда ёлғиз фе'л формасидоғина келади, фе'лнинг ма'носини эса асосий сўз (от, сифат, ба'зан фе'л) ифода қилади.

Қисқаси, XI аср тилида қўшма фе'л кенг қўлланган. Қўшма фе'л составида кўмакчи фе'л ҳар турли ма'но ва ма'но оттенкаларини ифода этган. Масалан: *қилмоқ* кўмакчи фе'лнинг қўлланилиш мисолларини кўрайлик:

Қизил менгзини сен сариғ қилмағил.

[*(Нотўғри иш қилиб)* қизил юзингни сарғайтирмагин.]

Бу мисрада *қилмоқ* кўмакчи фе'ли „сариғ“ сифатидан ўтимли фе'л ясашга хизмат қилган.

Сигит қилма ортуқ, тида тут узунг (кўп йиғлама, узингни тетик тут).

Бунда *қилмоқ* кўмакчи фе'ли „сигит“ отидан бўлишсиз ўтимсиз фе'ли ясаган.

Соқин, қатқу бирла очун қилма тор (алам, қайғулар блан дун'ёни узингга тор қилма).

Бу мисрада *тор қилма* қўшма фе'лида *тор* сифатидан, *торайтирма* бўлишсиз ўтимли фе'ли ясалган.

Оғир қилғай охир бу ардам сени—

мисранда *оғир қилғай* қўшма фе'лида „қилмоқ“ фе'ли кўмакчи фе'л сифатида келиб „оғир“ (ҳурмат, қадр ма'носида) отидан келаси замон фе'ли ясалган.

Ики турлук ул бу тобуғ қилғучи.

Бу мисолдаги *тобуғ қилғучи* қўшма фе'лида *қилғучи* — кўмакчи фе'л сифатида келиб, сифатдош ясаган.

Кунгул орзу қилса ани ким йиғор.

Бунда *қилса* фе'ли, *орзу* сўзига қўшилиб, кўмакчи вазифасига кўчган ва шарт фе'ли ясаган.

АВТОРДАН

Ўзбек тили бoй тарихий ёзма ёдгорликларга эгадир. XI аср ёзма ёдгорликларини текширишга бағишланган бу ишимиз тил тарихини ўрганиш соҳасидаги тажрибаларимизнинг дастлабки самарасидир. Биз бунда фақат фе'л категориясининггина ёритишга тиришдик. Бу ишни нашрга тайёрлашда филология фанлари кандидати ўртоқ Собиржон Иброҳимов катта ёрдам берди. Бунинг учун ўртоқ С. Иброҳимовга катта миннатдорлик билдираман.

МУНДАРИЖА

Ўз боши ўрнида	3
Фе'лларда ўзак масаласи	7
XI аср тилида фе'л замонлари	29
Фе'л майллари	57
XI аср тилида фе'л боблари масаласи	64
Фе'ел турлари	71

На узбекском языке

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

КАТЕГОРИЯ ГЛАГОЛА В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ XI ВЕКА

Мас'ул редактор *С. Иброҳимов*
Нашриёт редактори *Х. Сулаймонова*
Техредактор *З. П. Горьковая*
Корректор *Ҳ. Садуллаева*

Ў69366 Босишга рухсат эгилди, 8/XII-55 й. Қороз 60×92¹/₃₂=2.5 қороз 5.0
босма л., Нашр. л. 50 Тираж 10000. Баҳоси 3 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси. Заказ 932

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТУЗАТИШ

№№	бет	Қайси йўлда		босилган	ўқилиши керак
		юқо-ри дан	паст дан		
1	44		2	Ўтган замон фе'лига	Ўтган замон сифатдошига
2	52	1		Истак фе'ли буйруғи охирига са аф-фикси	истак фе'ли буйруғига р аффикси